

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 40-67

Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik

Rukn al-Dîn al-Samarqandî's Tractate Entitled 'Fî Ma'rifat al-İnsân/On Knowing Human': Analysis and Investigation

Mustafa Vacid AĞAOĞLU

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Felsefesi Anabilim Dalı
Phd Student, Bursa Uludağ University Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy
Bursa/Türkiye

 agaoglu.mustafavacid@gmail.com orcid.org/0000-0002-5235-4551

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24.02.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 31.05.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Ağaoğlu, Mustafa Vacid. "Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fî Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 40-67. <https://doi.org/10.52637/kiid.1256100>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>• kiid@aku.edu.tr

© Mustafa Vacid AĞAOĞLU | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fi Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik

Öz

İnsanın doğası konusu, ilim ve düşünce tarihimizin önemli meselelerinden biri olmuştur. Kelâm geleneği insanı, daha ziyade ruh, irade özgürlüğü ve mebde-meâd ekseninde incelemiştir. Kadîm felseffi birikimin İslâm dünyasına intikal etmesinden sonraki süreçte ve özellikle de Fârâbî (ö. 950) ile birlikte insan, felseffi perspektifin talepleri doğrultusunda psikoloji, sosyo-politik teori ve eskatoloji gibi birçok açıdan inceleme konusu yapılmıştır. Öte yandan tasavvuf geleneği de insanı kendine özgü bakış açısından, yani keşf ve mücâhede yöntemi çerçevesinde ele alıp incelemiştir. Geç dönem (müteahhirîn) Matûrîdiyye ve Hanefî âlimlerinden biri olan ve kelâm, tefsir, tasavvuf, usûl-i fîkîr gibi birçok alanda eserleri bulunan Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî (ö. 1301) de insan meselesine çok özel bir önem atfetmiş ve bu hususta “[Risâletün uhrâ] fi ma'rifeti'l-insân” adlı bir risale de kaleme almıştır. Tasavvuf geleneğinin etkilerini de taşıyan Rükneddin es-Semerkandî'nin söz konusu risalesinde daha ziyade insan ruhu incelenmektedir. Bunun yanı sıra müellif, beden (kalip) ve insanı bilme ve tanıma üzerinden Allah'ın varlığı ve fail olması hususlarını da ele almaktadır. Elinizdeki bu çalışma, başlıca iki ana kısımdan oluşmaktadır. İnceleme ve tahlilden oluşan birinci kısım, kendi içerisinde risalenin genel özellikleri -ki bu da risalenin ismi ve müellife aidiyeti, yazma nûshaların tanıtımı ve tahkikte takip edilen metot olmak üzere üç alt başlıktan müteşekkildir- ve risalenin konusu ile muhteva analizi olmak üzere iki başlıktan oluşmaktadır. İkinci kısımda ise çalışmamızın esas unsurunu teşkil eden ve henüz yazma durumunda bulunan mezkûr risalenin tahkikli neşri yer almaktadır. İkinci kısma yönelik, yani tahkik çalışmamız kapsamında toplamda dört ayrı el yazma nûshasına ulaşılmıştır. Elimizdeki nûshalar arasında tarih ve müstensih isminin mevcut olduğu yegâne nûsha (ana nûsha) üzerinden tahkikli metnin dökümü sağlanmıştır. Sonraki aşamalarda ise tahrîc ve diğer üç nûsha ile karşılaşırma yapılmıştır. Rükneddin es-Semerkandî'nin söz konusu risalesindeki bazı açıklamaları kendisinin de tasavvufi yönden intisaplı olduğu izlenimlerini çağrıştırmakla birlikte, düşüncelerini bir kelâmcı perspektifle serdetmiştir. Zira o, kelâm geleneğine bağlı kalarak ruhun “cisim” olduğunu, bedene (kaliba) hulûl ettigini ve diğer yaratılmışlar gibi zamansal ve mekânsal olduğunu ileri sürmektedir. Yine bir kelâmcı olarak Semerkandî, mensubu olduğu geleneğe bağlı kalarak ahiret hayatının hem ruhanî hem de cismanî olacağının altını çizer ve bu bağlamda meâdin yalnızca ruhanî olacağını söyleyen filozofları eleştirir ve onların görüşlerini yanlış bulur. Söz konusu veciz risalesini beş bölüme ayıran Semerkandî, ilk bölümde hadis olarak kabul ettiği “nefsini bilen Rabbini bilir” sözünün şerhini ele almaktadır. İkinci bölümde, hayvanî ruhun latif cisim olduğunu serdetmektedir. Üçüncü bölümde, organlar bilinmese bile her insan “ben nâtîk insanî ruhum” diyebilir teması üzerinden açıklamalar yapmaktadır. Dördüncü bölümde insanın bedeni ve ruhuna dair düşünceler ve açıklamalar serdedilmekte ve nihayet beşinci bölümde ise küçük âlemi (insanı) bilen Allah'ı da bilmiş olur teması üzerinden Allah tasavvurunu ortaya koymaktadır. Netice itibarıyla Rükneddin es-Semerkandî, “[Risâletün uhrâ] fi ma'rifeti'l-insân” adlı risalesinde genel olarak ruh, beden ve Allah tasavvurunu ele almaktadır. Bu bağlamda o, insanî ruhun latif cisim olduğunu ve ahiret hayatının da hem ruhanî hem de cismanî olacağını açıklamaktadır. Ayrıca insanın nefşini bilmesi ile Rabb'ini bilmesi/tanımması arasında sıkı bir ilişki tesis etmektedir. Bunun yanı sıra insanı küçük âlem (mikrokozmos) olarak tasavvur eden Semerkandî, onun ihtiiva ettiği çeşitli bedâyi ve hikmetleri bilmenin Allah'ı bilmeye ve idrak etmeye götürecekini söyler.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Rükneddin es-Semerkandî, İnsan, Ruh, Beden.

Rukn al-Dîn al-Samarqandî's Tractate Entitled 'Fi Ma'rifat al-İnsân/On Knowing Human': Analysis and Investigation

Abstract

The nature of human being have been one of the most significant topics throughout the history of science and thought. Kalam tradition has analyzed the human being primarily along the axes of the soul, free will, beginning, and ending. In the process following the transfer of the ancient philosophical accumulation to the Islamic world, and especially after al-Fârâbî (d. 950), human beings have been analyzed in many aspects such as psychology, socio-political theory, and eschatology in line with the demands of the philosophical perspective. The Sufi tradition, on the other hand, has analyzed the human being from its own unique perspective, namely within the framework of the discovery method and struggle. Rukn al-Dîn al-Samarqandî (born in 1301), one of the late Mâturîdî and Hanâfî scholars who wrote in a variety of fields including kalam, tafsîr, mysticism, and usûl al-fiqh, gave the issue of the human *being* special importance and wrote a tractate titled "[Risâlat al-uhrâ] fi ma'rifat al-insân" on the topic. Al-Samarqandî, who was also influenced by the Sufi tradition, analyzes the human soul extensively in this work. In addition, the author discusses Allah's existence and making through knowledge and recognition of humanity. This study is divided into two sections. The first section, which includes examination and analysis, consists of three subheadings: the general characteristics of the tractate, namely the name of the tractate and the author's attribution, the introduction of the manuscripts, and the method used in the analysis. The other two sections comprise the subject and content analyses of the tractate. The second section consists of a critical textual edition of the aforementioned tractate, which is the primary focus of our research and is still in manuscript form. Within the scope of the second section, i.e. our investigation analysis, a total of four different manuscript copies were accessed (one of which we preferred because the master copy is located in Bursa and the other three copies are located at the İstanbul Suleymaniye Library). In the initial step, the construction of the analyzed text was provided on the sole copy (the main copy) that contains the date and the author's name. In the subsequent stages, analysis and a comparison with the remaining three copies were performed. Although some of Rukn al-Dîn al-Samarqandî's explanations in this tractate give the impression that he was himself sufi-minded, he presented his ideas from a theologian's perspective. Because he adheres to the kalam tradition, he argues that the soul is a "body," that it enters the body (mold), and that it is temporal and spatial like other living things. Again, as a theologian, adhering to his tradition, al-Samarqandî emphasizes that the afterlife will be both spiritual and physical. In this context, he criticizes the philosophers who assert that the afterlife will be solely spiritual, arguing that their views are incorrect. In the first chapter of his tractate, al-Samarqandî splits it into five divisions and examines the exegesis of the hadith "He who knows his existence knows his Lord". He argues in the second chapter that the animal spirit is an elegant body. Even if the organs are unknown, any human being can say "I am the human soul that can comprehend" in the third chapter, according to the author. In the fourth chapter, he gives his thoughts and explanations on the human form and soul, and in the fifth chapter, he explains his conception of God through the theme that "whoever understands the miniature universe (human) understands God". Thus, in "[Risâlat al-uhrâ] fi ma'rifat al-insân", Rukn al-Dîn al-Samarqandî analyzes the human soul, explains that it is a delightful matter, and asserts that the afterlife will be both spiritual and physical. Furthermore, al-Samarqandî establishes a connection between knowing one's soul and knowing Allah. In addition, al-Samarqandî, who views the human being as a miniature universe (microcosmos), states that knowing the various selections and wisdoms it contains is a prerequisite for understanding and realizing Allah.

Keywords: Islamic Philosophy, Rukn al-Dîn al-Samarqandî, Human, Soul, Body.

GİRİŞ

İnsan, İslâm düşünce tarihinin her döneminde önemi haiz bir konu olmuş ve merkezî bir yer işgal etmiştir. Muhtelif mezhep ve firkaların zuhuruyla teolojik perspektiften insanın ruhu, irade özgürlüğü, eskatolojik boyutu incelenmiş, tartışma ve araştırma konusu yapılmıştır. Mu'tezilî düşüncenle sistemleşme yoluna giren bu tartışmalar, Eş'arîlik ve Mâturîdîlik ile devam etmiştir.¹

İnsan konusu tabii ki kelâm ile münhasır kalmamıştır. Tercüme hareketleri ile kadîm ilimlerin İslâm coğrafyasına intikal etmesi ve burada felsefi düşünencenin teşekkülü neticesinde insan meselesi çok daha boyutlu bir çerçevede irdelenmiş ve tartışılmıştır. İslâm felsefe geleneğinin kurucu filozofu olan Fârâbî (ö. 339/950) ahlak ve politika konularını ihtiva eden “ilm-i medenî”yi “insan “felsefesi” olarak da isimlendirmiştir. Filozofumuz ve onu takiben diğer İslâm filozofları insanı, mutluluk kavramı çerçevesinde psikolojiden siyaset felsefesine ve fizikten metafiziğe kadar geniş bir yelpazede ele alıp incelemiştir.²

İslâm düşüncesinin diğer bir ayağını oluşturan tasavvuf geleneği ise, kelâm ve felsefenin rasyonel bakışından farklı olarak bilgi edinmeyi “keşf” yöntemiyle açıklamıştır. Dolayısıyla mutasavvıflar, kendilerine has bir epistemolojiyle bir insan tasavvuru ortaya koymuşlardır.³

İslâm düşüncesinin klasik çağında kelâm ve felsefe arasında ciddi bir tartışma ve mücadelenin varlığına şahit olunmuştur. Mu'tezile kelâmcılarıyla başlayan, fakat asıl mecrasına Eşârîlikle yerleşen kelâm-felsefe tartışması rafine bir şekilde *Tehâfüt* geleneği olarak bilinen literatür içerisinde günümüze kadar gelmiştir. *Tehâfüt* geleneği, Gazâlî (ö. 505/1111) ile alevlenmiş, İbn Rûşd (ö. 595/1198) ile de zirvesini görmüştür.⁴ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile birlikte ve sonrasında, yani geç dönem İslâm düşüncesinde felsefenin hem kelâmi hem de tasavvufu derinden etkilediğini söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle bu dönemde felsefe, söz konusu iki geleneğe sirayet etmiş, onların üzerinde egemen olmuş, onlar da felsefi boyla ile boyanmıştır. Dolayısıyla o dönemin âlimleri, felsefi ilimlere aşina olduğu gibi, ilmî mesailerinde de bir şekilde felsefi etkinin altında kalarak düşünce üretmişlerdir. Netice itibarıyla bir sentez veya eklektiğe dayalı bir anlayış benimsenmiştir.⁵

¹ A. Saim Kılavuz, *Anahatlariyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 153-159, 168-172; M. Abdulhayy, “Eş’arîlik”, çev. Ahmet Ünal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, haz. Mian M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/304-306; Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilmeyen Yönüyle İmam Mâturîdî”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: OTTO Yayınları, 2012), 53-54.

² Yaşa Aydînli, “Farabi”, *Siyaset Felsefesi Tarihi*, ed. Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 92-93; Nurten Gökpal, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 23-29.

³ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023); Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 112-115.

⁴ Yaşa Aydînli, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 11; ayrıca bk. Mahmut Kaya, “Tehâfütü'l-Felâsife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023).

⁵ Mustafa Abdurâzîk, *Tehâfütü'l-Felâsife* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1439/2018), 79-80; Kılavuz, *Anahatlariyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 463-464.

Geç dönem olarak nitelenen İslâm düşüncesinin bilinen simalarından biri de Rükneddin es-Semerkandî (ö. 701/1301)'dır.⁶ Kelâm, tefsir, tasavvuf, usûl-i fıkıh gibi birçok alanda eserler ortaya koyan Semerkandî, elimizdeki çalışmanın konusunu oluşturan "[Risâletün uhrâ] fi ma'rifeti'l-insân" adlı bir risale de kaleme almıştır. Semerkandî, söz konusu risaleyi tasavvuf kültürünün insana dair verilerini iyi kullanan bir kelâmcı olarak kaleme almıştır. Risalesinde atıfta bulunduğu, nakilde bulunduğu ve ismini zikrettiği âlimlerin kahir ekseriyeti tasavvuf geleneğinin önemli şahsiyetleridir.⁷

Müellif, eserinde genel itibarıyla insanın künhünü incelese de konuyu Allah tasavvuruyla da ilişkilendirmekte ve aklı yollarla O'nun varlığını ve fail olduğunu ispatlama gayreti göstermektedir. Bu açıdan Semerkandî'nin geniş anlamda bir felsefi bakışa sahip olduğunu söylemek de mümkündür. Metinde görüleceği gibi, onun beslendiği kaynaklar bir yandan Kur'an ve hadisler bir yandan kelâmî, tasavvufî ve kısmen felsefi düşüncelerdir. Binaenaleyh Semerkandî'nin entelektüel bakışının bir senteze dayanmış olduğunu söyleyebiliriz.

1. RİSALENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. İsmi ve Müellife Aidiyeti

Çalışmamıza konu olan risalenin ulaştığımız nüshalarında esere iki isim ile işaret edilmektedir. Şöyledir ki, günümüze ulaşan yegâne tarihli nüshanın başında eser adı "[Risâletün uhrâ] fi ma'rifeti'l-insân" olarak verilmekte, aynı nüshanın sonunda ise "er-Risâletü'l-insâniyye" şeklinde zikredilmektedir. Diğer nüshalarda da "[Risâletün uhrâ] fi ma'rifeti'l-insân" ve "er-Risâletü'l-insâniyye" şeklinde iki isimlendirme ile karşılaşılmaktadır. Öte yandan eser adı içermeyen bir nüshanın kütüphane kaydı "Risâle fi'r-rûh" şeklindedir. Bu ise bir yanılığa sebep olmuştur. Zira Semerkandî hakkında bilgi veren kimi araştırmacılar, onun eserleri arasında *Risâle fi'r-rûh* ve *er-Risâletü'l-insâniyye* olmak üzere iki ayrı eserinden söz etmiştir.⁸ Oysa her ikisi de aynı eserin farklı nüshalarında yer alan isimlerdir. Nitekim tâhkîkî metinde görüleceği üzere karşılaştırma yapılırken zaman zaman -diğer nüshalarda da olduğu gibi- bazı kelime ve ibarelerin göstermiş olduğu farklılıklar hariç, söz konusu iki nüshanın mukaddimesi, muhtevası, fasilları ve sonu aynıdır.

Yukarıdaki bilgilere binaen ve risalenin muhtevsına da daha uygun düşüğü için risalenin isimlendirilmesinde *fi ma'rifeti'l-insân* ismini tercih ettik. Söz konusu eser isminin başındaki "Risâletün uhrâ" ibaresi ise, anlaşılacağı üzere eserin özgün ismine dâhil değildir.

⁶ Tam adı; Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilâzîz es-Semerkandî'dir. Bazı kaynaklar isminin Abdullâh olduğunu kaydedler. Geç dönem Matûrîdiyye ve Hanefî âlimlerindendir. Rükneddin'in yanı sıra; Veliyyüddin, Zekîyyüddin, Zeynüddin, Bârsâh veya Bârshâh gibi lakaplarla da anılmıştır. Doğum yeri ve tarihine dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte nisbesinden Semerkantî olduğu ve H. 7/M. 13. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Semerkandî, Bağdat ve Dîmaşk'ta ikamet etti. Oralarda hem tahsil aldı hem de dersler verdi. En son Dîmaşk'ta Nûriyye Medresesi'nde müğerrîslik görevini icra ettiği sırada, Ali el-Havrânî isimli şâhis tarafından parasını gasbetmek amacıyla H. 701/M. 1301 tarihinde öldürülerek havuza atıldı. Semerkandî, kelâm, fıkıh, tefsir ve tasavvuf gibi alanlarda eserler kaleme aldı. bk. Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Tûrkî Mustafa (Beyrut: Dâru Ihyâ'i'l-Tûrâsî'l-Arabi, 1420/2000), 19/271-271; Takîyyüddîn b. Abdîlkâdir et-Temîmî ed-Dârî, *et-Tabâkâtü's-seniyye fi terâcîmi'l-Hanefîyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâr er-Rûfâ, 1410/1989), 4/428; Mustafa Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023). Rükneddin es-Semerkandî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *el-'Akîdetü'r-Rükniyye* (thk. Mustafa Sinanoğlu); *Câmiî'l-usûl fi beyâni'l-kavâidî'l-Hanefîyye ve's-Şâfiîyye fi usûli'l-fıkıh* (thk. İsmet Garibullah Şimşek); *Telhisu Câmiî'l-usûl* (Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisu Camii'l-Usûl" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Mühenned İsmail); *el-Kavâidü'l-fıkhiyye* (thk. Osman Mahmud Saîdullah, Mûcîlît el-Câmiyatû'l-Iraqîyye).

⁷ Örneğin; Necmeddin-i Kübrâ, Necmeddin-i Dâye (er-Râzî), Seyfeddin el-Bâharzî, Mecdîddin el-Bâgdâdî gibi isimlerden nakiller yapmıştır.

⁸ Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed"; Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fi serhi lâ ilâhe illallah Muhammedîn Resûlullah*, thk. Mustafa Sinanoğlu (İstanbul: İSAM Yayımları, 1429/2008), (Muhakkikin Giriş), 21, 154; Maimaiti Rouzi Bake, *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulazîz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 2-3.

Zira nüshalar, mecmua içerisinde yer aldıkları için zaman zaman başka eserlerin de başında söz konusu ibare yer almaktadır.

Bir nüsha hariç eserin ulaştığımız bütün nüshalarında ve bu nüshaların katalog kayıtlarında eserin müellifi olarak Semerkandî'nin adı verilmiştir. Eserin, Semerkandî'ye ait olmadığını iddia eden veya ona aidiyeti konusunda şüphe belirten birine rastlanılmamıştır. Aynı şekilde çalışmamız kapsamında eserin Semerkandî'ye ait olmadığına ilişkin herhangi bir bulguyla da karşılaşılmamıştır. Dolayısıyla çalışmamızın konusunu teşkil eden eserin Rükneddin es-Semerkandî'ye aidiyeti kuvvetle muhtemeldir.

1.2. Yazma Nüshaların Tanıtımı

Risalenin tahkikinde temel alınan ana nüsha dâhil olmak üzere toplam dört nüshaya ulaşılmış ve tahkik çalışması bunlar üzerinden gerçekleştirılmıştır. Söz konusu nüshaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) *Risâle fi ma'rifeti'l-insân*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami 1674, vr. 31b-43a, "Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Söz konusu nüsha, mecmua içerisinde mevcuttur. Risalenin sonunda, istinsah tarihi "27 Cemâziyevvel 705 ve müstensih Şeyh Âlim b. Hasan b. Ali b. Muhammed el-Cündî Türkistânî" olarak kaydedilmektedir. Elimizdeki nüshalar arasında müstensih ismi geçen ve tarihi belirtilen tek nüsha budur. Bu yüzden de bu nüshayı asıl nüsha olarak tayin ettik. Okunur ve anlaşılır bir hatla yazılan nüshada kâğıdın hasar görmesi veya beyaz bantla kapatılmış olması sebebiyle okunmayan veya güçlükle okunan bazı kelime ve ibareler de bulunmaktadır. Ana nüsha olarak tercih ettiğimiz bu nüshaya, elif (إ) remzi verilmiştir. Bunun haricindeki diğer nüshaların kronolojik sıralanışını belirlememize imkân sağlayacak yeterli verilere sahip değiliz. Rükneddin es-Semerkandî hakkında çalışma yapanların birçoğu onun söz konusu risalesini zikrederken Bursa/İnebey nühasından söz etmemektedir.⁹ Biz nüshaları araştırmamız kapsamında, müellifin kimi kaynaklarda isminin Ubeydullah yerine "Abdullah" olarak geçtiğinden hareketle,¹⁰ Abdullah olarak da tarama ve araştırma yaptık ve neredeyse zikri hiç geçmeyen (إ) nühasına ulaştık.
- b) *Er-Risâletü'l-insâniyye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 387, vr. 109b-116a, "Rüknuddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülaziz es-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Bu nüsha da bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Söz konusu nüsha net ve anlaşılır bir hatla yazılmıştır. Bölüm başları, zaman zaman nokta gibi işaretler ve yan hamîşlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Bu nüshaya, bâ (بـ) remzi verilmiştir.
- c) *Risâle fi'r-rûh*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hekimoğlu 933, vr. 102b-106a, "Rüknuddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülaziz es-Semerkandi" adında kayıtlıdır. Bu da bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Söz konusu nüsha küçük harflerle yazılmış ve diğer nüshalara kıyasla daha zor okunmaktadır. Zaman zaman Kur'an ayetleri ve bazı işaretler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu nüshaya; hâ (حـ) remzi verilmiştir.
- d) *Risâle fi ma'rifeti'l-insân*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli 168-003, vr. 82b-88a, "Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdülaziz es-Semerkandî el-Hanefî" adında kayıtlıdır. Yine bu nüsha da bir mecmua içerisinde

⁹ Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed"; Bake, *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü*, 2-3; Mühenned İsmail, *Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 20.

¹⁰ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 6/121; Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *Risâle fi'r-Ruh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933), 102b.

bulunmaktadır. Söz konusu nüsha küçük, kelimeler ve satırlar birbirine yakın bir şekilde yazılmıştır. Ancak okunur ve anlaşılır durumdadır. Sadece bu nüshanın -diğer nüshalardan farklı olarak- girişinde müellifin ismi yer almamaktadır. Bu nüshaya ise lâm (ل) remzi verilmiştir.

1.3. Tahkikte Uygulanan Metot

Elimizdeki risalenin tahkik çalışması, İSAM Tahkikli Neşir Esasları yöntemi üzerinden gerçekleşmiştir. Bu bağlamda öncelikle ana nüsha olarak tayin edilen elif nüshası üzerinden metnin inşası ve dökümü gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu aşamasında dönemin yazım metot ve üslubu gereği net olarak ayrılmayan paragraf, gerektiği yerde nokta, virgül vs.nin tefrikii de dikkate alınmıştır. Yine Arapça grameri ve usulüne binaen kelimelere hemze ve gerektiği yerde hareke ve şedde koyulmuştur.

Bir sonraki aşamada ana nüsha, çalışmamızda kullanılan ve yukarıda tanıtımları yapılan diğer üç farklı nüsha ile karşılaştırılması yapılmıştır. Bu kapsamında farklılık içeren kelime ve cümleler, ana nüshadan eksik veya buna ilave olan kısımlar nüshaya da işaret edilerek dipnotlara ve gerekli yerlerde metin içine eklenmiştir.

Bunun yanı sıra metnin muhtevasında geçen bütün Kur'an ayetleri, hadisler, âlim isimleri ve şairler tahrîc edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Metinde geçen hadislerin birçoğu, araştırmamız neticesinde aynı lafızla (birebir aynı şekilde) tespit edilmemiştir. Bu bağlamda müellif tarafından zikredilen lafza en yakın hadis, kaynağı ile birlikte dipnotta verilmiştir. Yine aynı kapsamda müellif tarafından hadis olarak zikredilen, fakat araştırmamız neticesinde aslında hadis olmayıp örneğin bir halifenin sözü olduğu tespit edilmiş olan ifadeler de dipnotta kaynağı ile birlikte verilmiştir. Son olarak ayetlerde zaman zaman imla hatası veya eksiklik görülmüş, ancak metinde doğru olan şekli yazılmıştır.

2. RİSALENİN KONUSU VE MUHTEVA ANALİZİ

Rükneddin es-Semerkandî'nin çalışmamızın konusunu teşkil eden *fi ma'rifeti'l-insân* adlı risalesi, adından da anlaşılacağı üzere insana ilişkin bir eserdir. Söz konusu risale, pek uzun olmasa da bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Müellifin risalesinde asıl konu edindiği mesele insan ruhudur. Bunun yanında beden veya Semerkandî'nin kendi deyimiyle kalip¹¹ konusuna da değinilmekte ve yine insan üzerinden Allah'ın varlığı ve fail olması hususlarında da kanıt getirilmeye çalışılmaktadır. Başka bir ifadeyle Semerkandî risalesinde insanın ruhuna, onun bedenine ve Tanrı tasavvuruna yönelik konuları incelemektedir.

Risale kısa bir giriş ve şu beş fasıldan müteşekkildir: A) "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünün şerhi. B) Hayvanı ruhun latif cisim olduğuna dair. C) Organlar bilinmese bile, her insan "ben nâtik insanı ruhum" diyebilir. Semerkandî, bu kısmında filozofların görüşüne de değinmekte ve onları eleştirmektedir. D) İnsanın kalabı (bedeni) ve ruhuna dair. E) Küçük âlemi (insanı) bilen Allah'ı da bilmış olur. Bu kısmada müellifimiz, Allah'ın mevcudiyetini akıl yolu ile kanıtlamaya çalışmaktadır.

Her ne kadar zaman zaman aklî argümanlara başvurduğu görülse de Rükneddin es-Semerkandî bir yandan ayet ve hadislere dayanarak, bir yandan da sık sık atıfta bulunduğu âlimlerin görüşlerinden istifade ederek eserini kaleme almıştır. Bununla beraber onun hadislerin iktibasında gerekli özene sahip olmadığı da müşahede edilmektedir. Zira risalede zikredilen hadislerin birçoğu ya eksiktir veya farklı lafızlarla yazılmaktadır. Hatta başkalarına ait sözler de hadis olarak zikredilmektedir. Yine şunu da ifade edelim ki, Semerkandî'nin atıfta bulunduğu hemen hemen bütün isimler, bir kısmı tasavvuf geleneğinin önemli temsilcileri olan süfi âlimlerdir. Semerkandî'nin bazı açıklamaları kendisinin de bir intisaplı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim bir yerde Kübreviyye tarikatının

¹¹ Semerkandî, başka eserlerinde de beden yerine kalip terimini tercih etmektedir. bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rüknîyye*, 134.

kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) için “*şeyhimiz Seyfeddin el-Bâharzî'nin*¹² *şeyhi...*”¹³ ifadesini kullanmaktadır.

Semerkandî söz konusu risalesinin hemen girişinde insanî ruhu tanımlarken, kelâmcı kimliği ve hassasiyetinden hareketle onun ebedî olduğunu fakat ezeli olmadığını kaydeder. Bu bağlamda işaret edilmesi gereken bir husus şu ki, Semerkandî -filozoflardan farklı olarak-¹⁴ kelâm geleneğine bağlı kalarak bir nefş-ruh ayrimına girmeksızın, konuyu ruh kavramı üzerinden açıklamaktadır. Zira kelâmcılara göre nefş ve ruh aynıdır, her ikisi de özdeştir. Aslında bu düşüncesiyle Semerkandî, tasavvûf çizgiye de bağlı kalmaktadır. Zira tasavvuf'ta ruh ile nefş her ne kadar aynı cevher olsalar da; ruh iyiliklerin, nefş ise kötülüklerin kaynağıdır. Başka bir ifadeyle ruh, eğitilmiş nefş; nefş ise eğitilmemiş ruhtur.¹⁵ Semerkandî de ruhun teorik yönünü incelediği için gayet tabîî olarak ruh terimini tercih etmektedir.

Semerkandî, Gazâlî'den naklen ruhun hakikatinin duyu (his), akıl ve nakil yoluyla değil ancak mücâhede yoluyla ehl-i keşf ve safâ tarafından bilindiğini kaydeder. Burada da hiç şüphesiz felsefi epistemoloji ve duyular tekrübelerden farklı bir teori ortaya atılmaktadır ki, o da tasavvûf bir epistemolojidir. Bu epistemolojinin ana kavramı, aklın ve duyuların yetersiz kaldığı metafizik konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamına gelen *kesh* kavramıdır.¹⁶ Yine bu kavramla bağlantılı olarak ve ona nail olmak için; şeytan ve düşmanla mücadele etmek anlamına gelen *mücâhede* yönteminden de söz edilmektedir.¹⁷

Ruh konusu bağlamında Semerkandî, hadis olarak “nefsini bilen Rabbini bilir” sözünü zikreder ve bu söyle ilgili Gazâlî, Ebû'l-Kâsim Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (ö. 556/1161), Necmeddîn-i Kübrâ gibi birtakım âlimlerin ve sūfîlerin açıklamalarına yer vererek onlara atıfta bulunur. Bu sadette sūflere göre her kim nefsinin aciz, zayıf, mümkün ve hâdis olduğunu bilirse; yaradanının kâdir, kavî, vâcibü'l-vücûd ve kadîm olduğunu da bilir ve idrak eder. Zira sâni', âlem ile eş ve benzer olsaydı bu silsile devam ederdi. Semerkandî'nin hadis olarak sunduğu “nefsini bilen Rabbini bilir” şeklinde herhangi bir hadise ulaşılmadı. Aclûnî de mezkûr sözün bir hadis olmadığını, ancak tasavvûf literatürde hadis olarak nakledildiğini kaydeder.¹⁸ Yine bu sözün esasında bir hadis olmadığını, ancak ilk kez İhvân-ı Safâ'nın risalelerinde hadis diye zikredildiğini ve bazı felsefe, tasavvuf ve ahlak eserlerinde hadis olarak nakledildiğini ifade edenler olmuştur.¹⁹

Rükneddin es-Semerkandî, ruh konusu kapsamında filozoflarla Ehl-i Sünnet'in görüşleri arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Buna göre Gazâlî, Râğıb el-İsfahânî (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) ve filozofların geneline göre “nefsini bilen Rabbini bilir” sözünün manası şudur: Bir kişinin nâtîk ruhunun yaratılmış olduğunu, cisim ve cismanî, cevher-i ferd, mekânsal, zamansal, bölünebilir ve yer kaplayan (mütehayyiz) olmadığını; bedende onda hulûl etmemeksin tasarrufta bulunduğu ve onun bedendeki tesirinin yer üzerindeki güneş

¹² Tam adı Seyfuddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî'dir. 568/1190 yılında Bâharzî'da doğdu. Necmeddîn-i Kübrâ'nın öğrencisidir. Tasavvuf ulemâsına olup, Kübreyyî tarikatının Bâharziyye kolunun kurucusudur. bk. Süleyman Uludağ, “Bâharzî, Seyfeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

¹³ Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-Semerkandi, *Risale fi Marifeti'l-Însan* (Bursa: Bursa Bölge, Ulucami, 001674), 34.

¹⁴ Filozofların coğunuğuna göre nefş ve ruh aynı şey değildir. Örneğin İbn Sînâ'ya (ö. 1037) göre ruh, nefsin bineğidir. Dolayısıyla ruh, nefsin güçlerini bedenin her tarafına taşır. Başka bir ifadeyle filozoflara göre nefş soyut cevherken, ruh ise cisimdir ve bedenin dağılımıyla o da kalmaz. bk. İbn Sîna, *eş-Sîfâ: et-Tâbi'iyyât, en-Nefîs*, thk. George Kanavâti-Sâid Zâyid (Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1975), 232-233; Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde Însan ve Alemdeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 107; Hüseyin Aydin, “Kusta b. Luka ve Ruh ile Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (Eylül 1999), 401-402.

¹⁵ Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde Însan ve Alemdeki Yeri*, 34.

¹⁶ Uludağ, “Keşf”; Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 112-115.

¹⁷ Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Şubat 2023).

¹⁸ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, *Kesfî'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stekhere mine'l-ehâdîs 'alâ el-sîneti'n-nâs* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabi, 1352), 2/262.

¹⁹ Yusuf Açıkel, “Nefşini Bilen Rabbini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1998), 176-178, 180-181, 191, 199-200.

ışığı gibi olduğunu, dolayısıyla ona burada veya oradadır şeklinde duyusal bir işaretle işaret etmenin mümkün olmadığını bilirse, Allah Teâlâ'yı bir cisim, cevher veya araz olmaktan ve bir mekânda ve bir zamanda bulumaktan münezzeh olan kadîm bir zat olarak bilir. Ehl-i Sünnet ise, nâtik ruhun cisim olduğunu, bedene hulûl ettiğini, dolayısıyla da mütehayyiz olduğunu ve diğer yaratılmışlar gibi (cisim, cevher vb.) zamansal ve mekânsal olduğunu söyler. Tabîî Semerkandî'nin buradaki Ehl-i Sünnet'ten kastı hiç şüphesiz kelâmcılardır. Zira kelâm geleneğinin yaygın kanaati ve kelâmcıların kahir ekseriyetinin ruha ilişkin görüşü, onun latif cisim olduğu yönündedir.²⁰ Anlaşılan o ki, Semerkandî de bir kelâmcı olarak ruhun cisim olduğunu ve kaliba hulûl ettiğini kabul etmektedir. Nitekim bazı ayetlerden yola çıkararak ve onları delil göstererek bu yöndeki iddiasını ispatlamaya çalışmaktadır.²¹

Ehl-i Sünnet ile filozofların insan tasavvuruna yönelik görüşlerinin karşılaştırılması bağlamında Semerkandî, Ehl-i Sünnet'in insanı, "toplaktan gelen (turâbî) nâtik hayvan" olarak tanımladığını söyler. Dolayısıyla bu düşünçeye göre insan ruh ve kalıbin (beden) toplamıdır. Zira kalıbı olmadan ruh da bu âlemde kalmaz. Ona göre tanımdaki hayvan, irade ile hareket eden hassas bir cisimdir; nâtik ise insanın kendisiyle nutku elde ettiği insanı ruhtur. Filozoflar ise insanı yalnız "nâtik ruhtan" ibaret görmüşler, kalıbına ise ancak mecazî anlamda insan demişlerdir. Dolayısıyla onlara göre kalıp insanın hakikatine dâhil değildir. Zira heykel (kalıp/beden) bazen semizlik, bazen zayıflık gibi farklı hallere intikal ederek değişkendir.

Yine aynı bağlamda Semerkandî'ye göre ruh her ne kadar en şerefli ve en üstün varlık olsa da sevâb ve ikâb, yani haşır/meâd sadece ruhanî değil, hem ruhanî hem de cismanî olacaktır. Ayrıca Semerkandî, filozoflara atıfta bulunarak onların ileri sürdürükleri görüşün, insanın yalnız nâtik ruhtan ibaret olduğunu ve kalıbin (beden) ise ancak mecazen insan olarak isimlendirildiği yönünde olduğunu kaydeder. Dolayısıyla da onlara göre kalıp, insanın hakikatine dâhil değildir. Bu yüzden de onlar haşrin, sevâb ve ikâbın yalnız ruhlar için gerçekleşeceğî ve kalıbin buna dâhil edilmeyeceği görüşündedirler. Semerkandî, filozofların bu düşüncelerini eleştirir ve onların bütlanını ayet, haber ve icmâ ile kanıtlama yoluna gider.²²

Semerkandî ruhun mahiyetine ilişkin filozoflarla Ehl-i Sünnet arasında yapmış olduğu karşılaştırma bağlamında her ne kadar Gazâlî'nin görüşünü felâsife cenahında zikretse de, söz konusu risale bir bütün olarak okunduğunda, onun Gazâlî'den iktibasları dikkate alındığında ve özellikle de filozofları eleştirdiği meâde dair tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda Gazâlî ile aynı çizgide olduğu anlaşılmaktadır.

Ruhu cisim olarak kabul eden Semerkandî, bir ruh-akıl ilişkisine de değinmektedir. Ona göre ruh, bu âlemdeki melik/sultan mesabesindedir, akıl ise onun veziridir. Keza akıl, insanı ruh için bir meşaledir, eşyaları onunla görür. Bu bağlamda aklın tanımlamasını da ihmâl etmeyen Semerkandî, onun "şerif nurlu (nûrânî) bir cisim" olduğunu söyler.

Semerkandî'nin söz konusu eseri her ne kadar daha çok ruh çemberinde dönse de bedeni (kendi ifadesiyle kalıbı) de ele almaktadır. Ona göre insanın kalıbı, cismanî büyük âlemin toplamıdır. Zira insan, cansız, bitki, hayvan, yırtıcı hayvan, şeytan ve meleklerin hakikatlerinden mürekkeptir. Bu yüzdendir ki, insanda kimi zaman tembellik, durgunluk ve ağırlaşmak gibi cansızlığın belirtileri, kimi zaman büyümeye ve beslenme gibi bitki ve hayvanın

²⁰ Muhit Mert, *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelâm Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayıncılık, 2004), 48-58; Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayıncılık, 2020), 32.

²¹ Semerkandî, "...ona ruhumdan üflediğim.."; "Hele can boğaza dayandığı zaman", "Allah, (ölen) insanların ruhlarını ölüdüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükümetkilerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır." gibi birtakım ayetleri zikretmektedir. bk. el-Semerkandi, *Risale fi Marifeti'l-İnsan* (Bursa Bölge, Ulucami, 001674), 36-37b; ayrıca bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*, 54-56.

²² Semerkandî'nin meâda ilişkin görüşleri ve bu bağlamda filozofların görüşlerini eleştirdiğine dair ayrıca bk. Semerkandî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*, 138-139.

belirtileri, bazen hile ve aldatma gibi şeytanın belirtisi ve özelliği, bazen zikir, fikir ve şükür gibi melâikenin vasfi, kimi zaman yiyecek ve içeceklerde yönelik arzu ve istekte bulunarak hayvanların sıfatı, kimi zaman ise öfkenin galip gelmesi, öldürme, buyurganlık ve tahakküm isteği gibi yırtıcı hayvan sıfatı tebarüz eder. İnsanı küçük âlem (mikrokozmos) olarak gören Semerkandî'ye göre onun bu toplamdan (mecmu) mürekkep/müteşekkil olmasının hikmeti ise yeryüzünün halifesi olabilmesi içindir. Zira insan âlemin kolektifi ve özeti olduğu için emaneti yüklenmeye amade olmuştur. Nitekim meleklerin böyle bir emaneti yüklenmeye istidadi yoktu, çünkü onların hilkati zalimlik ve cahillikten münezzehdir. Yine onların doğası her emir ve nehye muhatap olmaya elverişli değildir. Zira emirlerin içinde helâl yiyeceklerden yemek ve çocuk sahibi olmak için cinsel münasebette bulunmak da vardır. Melekler ise bunlara kabil değildir. Hayvanlar ve şeytanlar ise nâtik ruhun temiz ve saf yönünden mahrum olduğu için onlar da söz konusu emaneti yüklenmeye elverişli değildir. O halde şeriat ve tarikatın emir ve nehiyelerinden ibaret olan emaneti ancak insan yüklenebilirdi.

Rükneddin es-Semerkandî, söz konusu risalesini, insan meselesi üzerinden Allah'ın mevcudiyetini ispatlamaya çalışarak bitirmektedir. Ona göre küçük âlem olan insanı ve onun güzel ve sanatkârane yaratılış özelliklerini (bedâyi) ve hikmetleri ihtiva ettiğini bilen biri, Allah'ı da bilir.

Bu bağlamda Semerkandî şöyle demekte: "bir tercih eden olmaksızın mümkün bir şeyin varlığı, yokluğuna râcîh olmaz. Bu, zaruri fitrî bir husustur. Tüm hayvanların (canlıların) yaratılışına bir fitrat olarak yerleştirilmiştir. O derece ki, sözgelimi bir kimse, yapanı görmeyecekleri bir şekilde bir çocuğa veya eşege tokat atsa onlar (çocuk ve eşek) daha ilk bakışta bunun failsiz olamayacağını bilirler". Semerkandî Allah'ın varlığı ve fail olduğuna dair başka bir delil daha getirir. Buna göre bir kişi bir dibace veya bir bina görüp de onların herhangi bir nâsih (yazar) ve bâni (yapan) olmadan meydana geldiğini iddia ederse akıllılar, onu hemen ilk etapta akılsızlık ve ahmaklığı veya deliliğe nispet eder. O halde bir fail olmadan ne bir dibacenin ne de bir evin meydana gelmesi mümkün değilken, çeşitli sanatkârane yaratılış özellikleri ve hikmetleri ihtiva eden küçük âlemin bir fail, kâdir ve hakîm olmaksızın meydana gelmesi nasıl mümkün olur? Böyle bir soruya Semerkandî, insanın hiç kuşkusuz bir fail tarafından meydana getirildiğini vurgulamaktadır.

Böylece Semerkandî, söz konusu risalesinde başlıca insanî ruhu, bedeni ve Allah'ın var ve fail olduğunu ele almaktadır. Ayet, hadis ve ağırlıklı olarak mutasavvîf âlimlerin görüşlerine de atıfta bulunan Semerkandî, bazen aklî yola da başvurarak düşüncelerini serdetmiştir. Kelâmcıların kahir ekseriyeti gibi Semerkandî de ruhun cisim olduğu ve bedene hulûl ettiği görüşünü benimsemektedir. Ayrıca Semerkandî, meâdin/haşrin hem cismanî hem de ruhanî olduğunu, yani cismanî dirilişi kabul etmektedir. Haşrin cismanî olacağına ilişkin görüş, kelâm geleneğinin ana ilkelerinden birini oluşturmaktadır. Ruhun cisimliği konusunda olduğu gibi kelâmî bakış ile felsefi bakışın ayırtıldığı temel meselelerden biri olan²³ bu konuda da Semerkandî Ehl-i Sünnet düşüncesine sadık kalmakta ve felâsifeyi eleştirmektedir.

SONUÇ

İslâm ilim ve düşünce tarihimizin mümtaz simalarından biri olan ve H. 7./M. 13. yüzyılda yaşayan Rükneddin es-Semerkandî, kelâm, tasavvuf, fıkıh usulü gibi birçok dalda pek çok eser kaleme almıştır. Semerkandî'nın günümüze ulaşan eserleri arasında insana ilişkin bir risale de yer almaktadır. *Fî ma'rifi'l-insân* isimli bu eser bir giriş ve beş fasıldan oluşmaktadır. Risale, genel olarak insan ruhu ekseni üzerinde dönmektedir.

Bir kelâmcı olarak Semerkandî, mensubu olduğu geleneğin ruha/nefse ilişkin anlayışını sürdürmüştür. Buna göre ruh/nefs cisim olup kalıba (beden) hulûl etmiş ve orada

²³ Ömer Türker, "İslam Düşüncesinin Soyut Nefs Teorisile İmtihani", *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayıncılık, 2019), 25-26; Kaya, "Tehâfütü'l-Felâsife".

yer (tahayyüz) tutmuştur. Yine bu bağlamda Semerkandî, ruh her ne kadar insanın en şerefli ve en üstün cürü olsa da, uhrevî sevâb ve ikâbin (haşir) hem ruhanî hem de cismanî olacağını savunur ve filozofların haşrin sadece ruhanî olacağı şeklindeki düşüncelerini yanlış bulup eleştirir.

Semerkandî ruh konusunun yanı sıra kalibi, yani bedeni de ele alır. Bu önemlidir, zira o, Yunan felsefe geleneğinin insanı madde ve ruh olarak ikiye bölen dualist yaklaşımından uzak durarak dinî/kelâmî anlayışın ruh ve bedeni bütünlük içerisinde değerlendiren monist insan tasavvuruna katılır. Haşrin mahiyeti meselesinde sergilediği yaklaşımın bu anlayışın bir neticesi olduğu açıktr. Tehâfüt geleneğinin bu mühim meselesinde Semerkandî doğal olarak fikrî sınırlarını Gazâlî'nin tayin ettiği yaklaşımı benimsemektedir.

Semerkandî'ye göre yeryüzünün halifesi olabilmesi ve şeriat ile tarikattan ibaret olan emaneti yüklenmesi için insan; cansız, bitki, hayvan, yırtıcı hayvan, şeytan ve meleklerin hakikatlerinden mürekkep kılınmıştır. Dolayısıyla insan küçük âlemdir, yani mikrokozmostur.

Semerkandî, mezkûr eserinde insan tasavvuru çerçevesinde Allah'ın mevcudiyeti ve fail olduğu hususuna da yer vermektedir. Ona göre küçük âlem olan insanı ve onun ihtiya ettiği çeşitli sanatkârane yaratılış özellikleri ve hikmetleri bilen, Allah'ı da bilir. İnsanı bilen, fail, kâdir ve hakim olan Allah'ı da bilir.

Etki Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

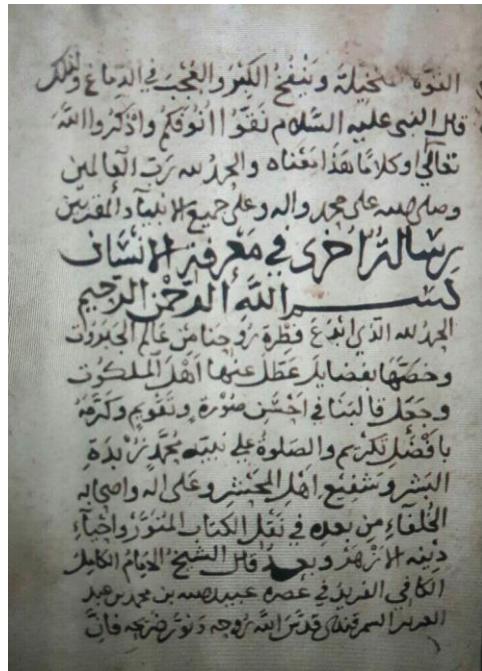
KAYNAKÇA

- Abdulhayy, M. "Eş'arîlik". Çev. Ahmet Ünal. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. Haz. Mian M. Şerif. 1/295-321. İstanbul: İnsan Yayıncılıarı, 2. Basım, 2014.
- Abdürrâzîk, Mustafa. *Temhîd Litârîhi'l-Felsefeti'l-İslâmîyye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 3. Basım, 1439/2018.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-. *Kesfî'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1352.
- Açıkel, Yusuf. "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1998), 173-200. http://isamveri.org/pdfdr/D01535/1998_5/1998_5_ACIKELY.pdf
- Algâr, Hamid. "Necmeddin-i Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-kubra>
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr Îbrâhîm-i Nîsâbûrî. *Tezkiretü'l-evliyâ*. Çev. Muhammed el-Asîlî el-Vüstânî eş-Şâfiî. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Dîmaşk: Dârü'l-Mektebî li't-tibâti ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1430/2009.
- Aydın, Hüseyin. "Kusta b. Luka ve Ruh ile Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (Eylül 1999), 387-402. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2573690>
- Aydınlı, Yaşar. "Farabi". *Siyaset Felsefesi Tarihi*. Ed. Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç. 92-112. Ankara: Doğu Batı Yayıncılıarı, 4. Basım, 2021.
- Aydınlı, Yaşar. *Gazâlî: Muhabazakâr ve Modern*. Bursa: Emin Yayıncılıarı, 2. Basım, 2013.

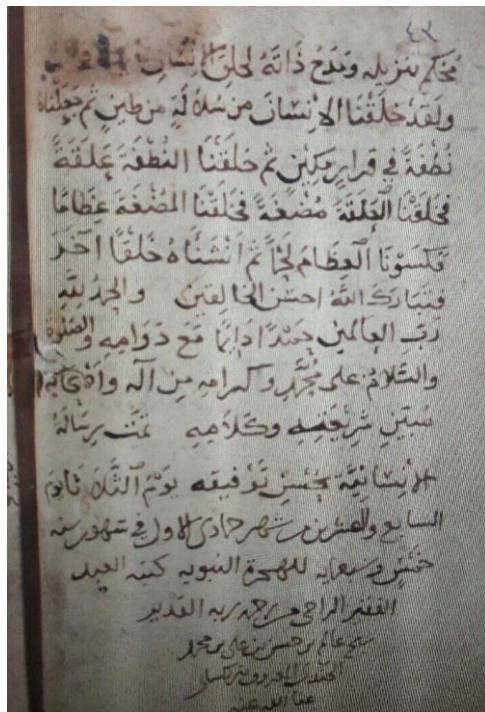
- Bake, Maimaiti Rouzi. *Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkandî'nin Ulûhiyet Görüşü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el. *el-Bahrü'z-zehhâr (Müsned el-Bezzâr)*. thk. Mahfûz er-Rahman Zeynnullâh-Âdil b. Sad-Sabrî Abdulhâlik eş-Şâfiî. 20 Cilt. Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1. Basım, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *Sahîh-i Buhârî*. Pakistan/Karaçi: el-Bûşrâ, 1437/2016.
- Büstî, Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed el-. *Kasidetu Unvâni'l-hikem*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmîyye, 5. Basım, 1427.
- Çağrıçı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>
- Çift, Salih. "Verrâk, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/verrak-ebu-bekir>
- Dârî, Takîyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-. *Et-Tabakâtü's-senîyye fi terâcîmi'l-Hanefîyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dâr er-Rûfâ, 1410/1989.
- Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Gökalp, Nurten. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- İbn Hallikân, Ebî'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1398/1972.
- İbn Sîna. *Eş-Şifâ: et-Tabâ'iyyât, en-Nefs*. thk. George Kanavâtî-Sâid Zâyid. Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye, 1975.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârû'l-Fikr li't-tibâti ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1416/1996.
- İsmail, Mühenned. *Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kara, Ömer. "Râgîb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ragib-el-isfahani>
- Kaya, Mahmut. "Tehâfütü'l-Felâsife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutul-felasife>
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellîfîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.
- Kılavuz, A. Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 15. Basım, 2010.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yonleriyle İmam Mâturîdî". *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. Haz. Sönmez Kutlu. 23-64. Ankara: OTTO Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Kutluer, İlhan. "Sûhreverdî, Maktûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul>
- Meydâنî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî el-. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünnetî'l-Muhammediyye, 1374/1955.
- Mert, Muhit. *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelâmî Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Muslim, Ebü'l-Hüseyin Muslim b. El-Haccâc. *Sahîh-i Muslim*. Nşr. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâr Tiba li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1. Basım, 1427/2006.
- Okuyan, Mehmet. "Necmeddin-i Dâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-daye>
- Öngören, Reşat. "Mecdüddin el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecduddin-el-bagdadi>

- Özel, Ahmet. "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-muhammed-b-yusuf>
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Semerkandî, Abdullah b. Muhammed b. Abdul Aziz el-. *Risale fi Marifeti'l-İnsan*. Bursa: Bursa Bölge, Ulucami, 001674, 31a-43b.
- Semerkandî, Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-. *Risale fi'r-Ruh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933, 102a-106b.
- Semerkandî, Ebû Muhammed Rükñüddin Ubeydullah b. Muhammed es-. *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fi şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*. thk. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 1429/2008.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ubeydullah-b-muhammed>
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinin Soyut Nefs Teorisiyle İmtihanı". *İnsan Nedir?*. Ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 19-57. İstanbul: İlem Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Uludağ, Süleyman. "Ahmed el-Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-el-gazzali>
- Uludağ, Süleyman. "Bâharzî, Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/baharzi-seyfeddin>
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2012.
- Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kesf>
- Uludağ, Süleyman. "Mücâhede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucahede>
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Sühreverdî, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-sehabeddin>
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Şekil 1. Elif (إ) Nüshasının İlk Sayfası

Şekil 2. Elif (إ) Nüshasının Son Sayfası

[الإسراء، ١٧/٨٥].^{٤٠} وهذا كما يقال: علم هذه المسألة مثلاً عن أمر^{٤١} أستادى، فإذا لم يعلم حقيقتها أفضل الخالق فكيف من هو دونه.^{٤٢} وهذا مُنْعَ^{٤٣} علماء الدين عن الخوض في البحث فيها، إذ^{٤٤} البحث فيها لا يجدي^{٤٥} نفعاً بل يزيد خيراً.

وقال الإمام الغزالي^{٤٦} رحمه الله: حقيقة الروح^{٤٧} تُعرف بالمجاهدات لأهل الصفاء والكشف، لا بالحس والعقل والنقل، ولا يجوز بيان حقيقتها إلا للمسكashين؛ لأنّها من عالم الأمر، لا من عالم الخلق، وعالم الأمر لا يُعرف إلا بالكشف. وإنما خطب النبي عليه السلام^{٤٨} بقوله: (الروح^{٤٩} من أمر ربي)
[الإسراء، ١٧/٨٥]، لأن السائلين^{٥٠} جماعة من اليهود والكافر، والنبي عليه السلام^{٥١} لم يبين^{٥٢} من عالم الأمر^{٥٣} مع العوام إلا بالإجازة^{٥٤} بقدر فهم^{٥٥} عقولهم.^{٥٦}

الفصل الأول

فصل في شرح قول النبي عليه السلام^{٥٧}: "من عرف نفسه فقد عرف ربه"^{٥٨}

قال الإمام الغزالي رحمه الله: بين النبي عليه السلام^{٥٩} أن معرفة النفس وسيلة إلى معرفة الرب تعالى،^{٦٠} والمراد من النفس الروح الانسانية؛ لأنّ من عرف كون هذه^{٦١} الروح ملكرة^{٦٢} في هذا العالم الأصغر عالمة قادرّة حكيمّة^{٦٣} إلى غيرها من صفات كمالها؛ عرف الله تعالى بأنه ملوك عالم قادر حكيم موصوف^{٦٤}

^{٤٠} ل: سبحانه.

^{٤١} ب: لقوله تعالى.

^{٤٢} ب: قوله تعالى (وما أورتكم من العلم إلا قليلاً).

^{٤٣} ح: من.

^{٤٤} ح - أمر.

^{٤٥} ب - وهذا كما يقال علم هذه المسألة مثلاً عن أمر استادى فإذا لم يعلم حقيقتها أفضل الخالق فكيف من هو دونه.

^{٤٦} ب: لأنّ.

^{٤٧} ب: يزيد.

^{٤٨} هو أبو حامد محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي، ولد بطوس سنة ١٠٥٨/٤٥٠ وتوفي سنة ١١١١/٥٠٥. متكلم وفقه وأصولي وصوفي، ألف العديد من المؤلفات في مختلف العلوم، وردد على الفلاسفة من خلال كتابه المسمى "كتاف الفلسفه". وله من المؤلفات: إحياء علوم الدين، والمنقد من الضلال، والإتصاد في الإعتقاد، وغيرها. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحاله، ٢٦٦/١١.

Mustafa Çağncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

^{٤٩} ب + تعالى.

^{٥٠} ب + الإنسانية.

^{٥١} ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

^{٥٢} ب + تعالى.

^{٥٣} ب ل + قل.

^{٥٤} ل + كانوا.

^{٥٥} ب: صلى الله تعالى عليه وسلم.

^{٥٦} ب + ظم.

^{٥٧} ح + من عالم الأمر.

^{٥٨} ح: بجاية.

^{٥٩} ل - فهم.

^{٦٠} ب - مع العوام إلا بالإجازة بقدر فهم عقولهم. | ب: لعلة فهمهم وقصور عقولهم. | ل: عقولهم.

^{٦١} ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

^{٦٢} لم أحد حديثاً بهذا المفهوم في كتب الأحاديث، فعليه لم يثبت هذا الحديث عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم، بل نقله العلويون على أنه ليس بحديث؛ ولكنه ذكر في كتب الصوفية على أنه حديث نبوى، انظر: كشف الخفاء للعلويون، ٢٦٢/٢ (٢٥٣٢).

^{٦٣} وذكر أن هذه العبارة نقلت حدديثاً نبوياً لأول مرة في رسائل إخوان الصفا، والأصل أنه ليس بحديث، ولم يثبت في كتب الأحاديث. بل نسب للنبي صلى الله عليه وآله وسلم في القرنين الرابع والخامس المجري وذلك في البعض من كتب الفلسفة والتصوف والأخلاق. انظر:

Açikel, "Nefşini Bilen Rabb'imi Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?", 176-178, 180-181, 191, 199-200.

^{٦٤} ب + تعالى.

^{٦٥} ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

^{٦٦} ب: تبارك وتعالى.

^{٦٧} ح: بين.

^{٦٨} ب: هنا. | ل - هذه.

^{٦٩} ب: ملكرة.

بالكمالات اللاحقة^{٨٢} سبحانه؛ إذ الواهب^{٨٣} الكمال^{٨٤} لا يكون عاطلاً عنه،^{٨٤} فمن عرف خلافة روحه في هذا العالم الأصغر وصفات كمالها وسلطتها^{٨٥} فيه؛ عرف أنَّ الله تعالى مالكُ الخالق جيئاً وملائِكتُهم، وعرف بمعرفة^{٨٦} روحه أخاه^{٨٧} غيرٌ موهومٌ ولا متخيلٌ ولا معقولٌ^{٨٨} لأنَّ خالقها لا يُعرف بالتوهم والتخيّل، فلا يتتعجب^{٨٩} في وجود^{٩٠} موجودٍ غيرٍ محسوسٌ ولا متخيلٍ^{٩١} ولا موهومٌ ولا معقولٌ.^{٩٢}

وقال السيد أبو القاسم الشهيد^{٩٣} السمرقدي^{٩٤} رحمه الله^{٩٥} من عرف تركيب قالب الإنسان على وجه الحكمة البالغة من مبدأ حاملها إلى آخر حاملها على ما ذكر بعضها في كتب التشريح؛^{٩٦} عَرَفَ وجودَ اللَّهِ^{٩٧} وكمال حكمته^{٩٨} وقدرته ولطفه وغيرهما من صفات الكمال بقدر فطانته وصفاء بصيرته.

وقال بعضُ الصوفية: من عرف نفسه موصوفة بالعجز والضعف والأمْكَان والحدِيث؛^{٩٩} عَرَفَ خالقها بأنه قادرٌ قويٌّ^{١٠٠} واجبُ الوجود قديماً،^{١٠١} إذ الصانع^{١٠٢} لو كان مثلاً للمصنوع يلزم الدُّورُ^{١٠٣} والسلسلُ.

وقال بعض المشايخ رحمة الله^{١٠٤} من عرف روحه الناطقة بالكشف وعين اليقين؛ عَرَفَ ربه تعالى؛^{١٠٥} إذ رؤية الروح مقدمة ووسيلة إلى مقام المشاهدة، وهذه دعوى لا يمكن إثباتها بالبرهان العقلي^{١٠٦} والنَّقْل؛ وإنما يُعرف بالكشف و^{١٠٧} لأهل الكشف بالعلم الوراثي والفراسى، لا بالعلم

^{٨١} ح: حكمة.

^{٨٢} ب + لذاته. | ح + به.

^{٨٣} ح ل: للكمال.

^{٨٤} ب - سبحانه، إذ الواهب الكمال لا يكون عاطلاً عنه.

^{٨٥} ل: سلطتها.

^{٨٦} ب: آن.

^{٨٧} ب - أخاه.

^{٨٨} ب + عَرَفَ.

^{٨٩} ح: تتعجب.

^{٩٠} ح: وجود.

^{٩١} ح - ولا متخيل.

^{٩٢} ب - فلا يتتعجب في وجود موجودٍ غيرٍ محسوسٌ ولا متخيلٍ ولا موهومٌ ولا معقولٌ.

^{٩٣} ح: الشهاده.

^{٩٤} هو السيد أبو القاسم ناصر الدين محمد بن يوسف بن علي الحسني المدي السمرقدي، فقيه حنفي، عالم بالتفصير والحديث. توفي في السجن سنة ١١٦١/٥٥٦ ولذلك يلقب في بعض المصادر بالشهيد. وهو من التصانيف؛ الفقه النافع، الجامع الكبير في الفتاوى، ومسايم الخطاب، ومصاييف السبل، وغيرها. انظر: الأعلام للزرکلی، ١٤٩/٧.

Ahmet Özel, "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

^{٩٥} ب + تعالى.

^{٩٦} ب - بعضها في كتب التشريح. | ب + في الكتب.

^{٩٧} ب ل + تعالى.

^{٩٨} ب: وكماله وحكمته.

^{٩٩} ب: والخدوات.

^{١٠٠} ب + قديم.

^{١٠١} ب - قديم.

^{١٠٢} ب + تعالى.

^{١٠٣} ل: أو.

^{١٠٤} ل: رحمة.

^{١٠٥} ب + علم اليقين.

^{١٠٦} ل: أو.

^{١٠٧} ب ح - و.

الدراسي.^{١٠٨} وأشار إلى هذا^{١٠٩} النبي^{١١٠} عليه السلام بقوله:^{١١١} "عُرِفَ نَفْسُهُ؛ لِأَنَّ الْعِرْفَ عِلْمٌ حَاصِلٌ بِالْكَشْفِ لَا بِالدِّرَاسَةِ"^{١١٢} بخلاف العلم، واسم العرفاء^{١١٤} يُطلق على الكاشفين.^{١١٥}

وقال أبو بكر الواقِي الترمذِي^{١١٦} رحمة الله: معنى الحديث من عرف خواطر النفس التي هي^{١١٧} بين الجنين عرف الخواطر^{١١٨} الربانية والواردات الإلهية.

وقال نجم الدين الكبوري^{١١٩} شيخ شيخنا سيف الدين البخاري^{١٢٠} قَسَّ اللَّهُ رُوحَهُمَا وَكَثُرَ فَتُوحَهُمَا:^{١٢١} عرفت ربِّي^{١٢٣} بواردات تعجز النفس عن إنكارها، أي النفس الشهوية التي هي^{١٢٤} بين الجنين.

و^{١٢٥} قال الإمام الغزالى في بعض مصنفاته، أبو القاسم الراغب الأصلبىاني^{١٢٨} رحمة الله^{١٢٩} و^{١٣٠} عاملة الفلسفه: معنى الحديث من عرف روحه الناطقة بأنها مخلوقة ليست بجسم ولا جسمانية^{١٣١} ولا بجور فرد ولا بمكانية ولا بزمانية^{١٣٢} ولا بمنقسمة^{١٣٣} ولا بمتغيره^{١٣٤}، وتتصرف في القالب من غير أن تَحَانَّ^{١٣٥} في، وأنثرها في القالب كضوء الشمس في الأرض، ولا يمكن الإشارة إليها إشارة حسية^{١٣٦} بأنَّ هنا أو^{١٣٧} هناك، عرف الله تعالى بأنه ذات قديم منهَّ عن كونه جسماً أو جوهراً أو عرضاً أو في مكانٍ أو في زمان.

^{١٠٨} ب: الدراسي.

^{١٠٩} ب + قوله.

^{١١٠} ب - النبي.

^{١١١} ب - بقوله.

^{١١٢} ب ح + من.

^{١١٣} ح: بالدرابة.

^{١١٤} ح: العرقان.

^{١١٥} ب - بخلاف العلم، واسم العرفاء يُطلق على الكاشفين. | ل: الم Kashif.

^{١١٦} هو أبو بكر محمد بن عمر بن فضل الواقِي الحكيم الترمذِي، من أعلام التصوف، له تصانيف في الرياضيات والأداب. كان يمنع أصحابه عن السفر والسياحات، ويقول: مفتاح كل بركة الصبر في موضع إرادتك إلى أن تصح لك الإرادة، فإذا صحت الإرادة فقد ظهر لك أولى البركة. وتوفي سنة ٢٨٠/٨٩٣. انظر: تذكرة الأولياء لغزير الدين العطار، ٦٢٩-٦٣٧.

Salih Çift, "Verrâk, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Şubat 2023).

^{١١٧} ح - هي.

^{١١٨} ل: الخاطر.

^{١١٩} أبو الجناب نجم الدين الكبوري أحد بن عمر الحبويي الْخوارزمي، وخليق من قوى خوارزم. أحد كبار علماء التصوف، وهو مؤسس الطريقة الكبورية. توفي سنة ٦١٨/١٢٢١، من مصنفاته فوائح الجنمال وفوائح الجنمال؛ ورسالة إلى الإمام الحافظ من لومة اللام. انظر: الباقي بالوظائف للصدفي، ١٧/٣١٢-٣١٣. انتظـر: الباقي بالوظائف للصدفي، ١٧/٣١٢-٣١٣.

Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübüâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

^{١٢٠} ب - البخاري. | ل: البازري. | هو سيف الدين سعيد بن سعيد البخاري، أحد أعلام التصوف. وهو تلميذ نجم الدين الكبوري. ولد سنة ٥٨٦/١٩٠ في بخارى، وتوفي سنة ٦٥٩/٢٦١. انظر: الباقي بالوظائف للصدفي، ١٥/٢٦٢.

Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin".

^{١٢١} ب + تعالى.

^{١٢٢} ب - روحهما وكتُر فتوحهما. | ب: روحه.

^{١٢٣} ح - ربِّي.

^{١٢٤} ب: هما.

^{١٢٥} ح - و.

^{١٢٦} ب: تصييقاته. | ح: المصنفاته.

^{١٢٧} ب - الراغب.

^{١٢٨} ب: الإصفهاني. | ح ل - الأصلباني. | هو أبو القاسم الحسين بن محمد بن المفضل الراغب الإصفهاني (أو الأصلباني)، أشتغل بالتفسير واللغة وفلسفة الأخلاق، عاش في القرن الرابع الهجري/العاشر الميلادي، وله من المؤلفات: جامع التفاسير، والمفردات في غريب القرآن، والذريعة إلى مكارم الشريعة. انظر:

Ömer Kara, "Râğıb el-İsfahâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2023).

^{١٢٩} ب: رحمه تعالى.

^{١٣٠} ب + وقال.

^{١٣١} ب: جسماني.

^{١٣٢} ل: زمانية.

^{١٣٣} ل: منقسمة.

^{١٣٤} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ. | ح: متحجر. | ل: متحجرة.

^{١٣٥} ل - هي.

وقال عامة أهل السنة نصرهم الله^{١٣٨}: إن الروح الناطقة جسم حآل في البدن متخيّر^{١٣٩} وإنما زمانية ومكانية كسائر المخلوقات من الأجسام والجواهر، لأن كل مخلوق لا يخلو إما أن لا^{١٤٠} يقوم بنفسه بلا محل عقلا وهو العرض، أو يقوم بنفسه عقلا، وأنه لا يخلو إما أن يقبل التجزئة وهو الجسم، أو لا يقبل وهو الجوهر الفرد، ولا واسطة بين السلب والإيجاب.^{١٤١}

ومصداق^{١٤٢} ما ذكرنا^{١٤٣} قول الله تعالى: (وَتَحْكُمُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) [ص، ٧٢/٣٨]، لأن قوله تعالى^{١٤٤} فيه دليل واضح على أن الروح حالة في القالب ومتخيّزة فيه^{١٤٥}، ولا^{١٤٦} يقال أنها الروح الحيوانية^{١٤٧} لأن المفسرين وأهل الكشوف أطبقوا^{١٤٨} على أن هذه الروح المشترفة بالإضافة إلى ذات الله تعالى^{١٤٩} الروح^{١٥٠} الإنسانية.

ودليل آخر على^{١٥١} ما أدعينا قول الله تعالى: (فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحَلُقَةِ) [النازعات، ١/٧٩]، وقول الله تعالى: (اللَّهُ يَتَوَقَّيُ الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُشَكِّلُ الَّتِي قَضَى عَلَيْهَا الْمَوْتُ وَيُرِسِّلُ الْأُخْرَى إِلَى أَجْلٍ مُسَتَّعٍ) [الزمر، ٤٢/٣٩]، وقوله تعالى^{١٥٢}: (فَلَمْ يَتَوَقَّا كُمْ مَلْكُ الْمَوْتِ الَّذِي يُكَلِّبُكُمْ) [السجدة، ١١/٣٢]. قال ابن^{١٥٣} عباس رضي الله عنهما: بقبض أرواحكم.^{١٥٤} وقال نبينا عليه السلام: "إذا استيقظ الحمد لله الذي رأينا أرواحنا^{١٥٥} بعد ما أماتنا^{١٥٦} وإليه النشور".^{١٥٧} وعن علي رضي الله عنه: الروح على صورة حيوان في كل جزء منه حياة. وقال النبي^{١٥٨} عليه السلام: "أرواح الشهداء في حواصل طير خضر تسرح في الجنة"^{١٥٩} ثم تأوي إلى قناديل معلقة تحت العرش".^{١٦٠}

^{١٣٦} ح ل: بأغا.

^{١٣٧} ب: أي.

^{١٣٨} ب ح ل + تعالي.

^{١٣٩} ب + نقل الإشارة.

^{١٤٠} ب - لا.

^{١٤١} ب - ولا واسطة بين السلب والإيجاب.

^{١٤٢} ب + ذلك.

^{١٤٣} ب - ما ذكرنا.

^{١٤٤} ل - تعالي.

^{١٤٥} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{١٤٦} ح - فيه.

^{١٤٧} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{١٤٨} ب: الحيواني.

^{١٤٩} ب: اتفقا.

^{١٥٠} ل - تعالي.

^{١٥١} ب: والروح.

^{١٥٢} ح - أن هذه الروح المشترفة بالإضافة إلى ذات الله تعالى الروح الإنسانية، دليل آخر على.

^{١٥٣} ب + وأنت حبيبي تنظرن.

^{١٥٤} ب + تعالي.

^{١٥٥} ل - وقول الله تعالى.

^{١٥٦} ل: بن.

^{١٥٧} ح: يقيض.

^{١٥٨} ب - وقول الله تعالى: (الله يتوّقّي الأنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُشَكِّلُ الَّتِي قَضَى عَلَيْهَا الْمَوْتُ وَيُرِسِّلُ الْأُخْرَى إِلَى أَجْلٍ مُسَتَّعٍ) [الزمر، ٤٢/٣٩]، قال ابن عباس رضي الله عنهما: بقبض أرواحكم.

^{١٥٩} ب: النبي صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

^{١٦٠} ب + يقول. | ح + أحدكم فليقل.

^{١٦١} ب + أخيانا.

^{١٦٢} ب - رد إلينا أرواحنا.

^{١٦٣} ل - بعد ما أماتنا.

^{١٦٤} ب + ورد إليها أرواحنا ومخافتنا إلى أجسادنا وإليه البعد والنشرور. وبدل على هذا أن الروح في الإنسان روحان، روح ناطقة وروح حيوانية، فإذا نام الإنسان تخرج الروح الناطقة وتستقر الروح الحيوانية وليس في الحيوان الروح الناطقة غير الروح الحيوانية؛ وتسمى الروح الناطقة أيضاً الروح الإنسانية وملحها في الروح الحيوانية. | ب - رد بما النفط: عن حديثة رضي الله عنه قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أوى إلى فراشه قال: "الحمد لله الذي أحيانا بعد ما أماتنا وإليه النشور". انظر: صحيح البخاري، ٣٢٧٥ (٧٣٩٤).

^{١٦٥} ح - النبي.

^{١٦٦} ل: صلى الله عليه وسلم.

أقبل على النفس واستكمل فضائلها فأنت بالنفس لا بالجسم إنسان^{٢٢٠}

وعن^{٢١١} هذا قالوا: الحشرُ والثوابُ والعقاربُ للأرواح، لا للقوالب. وهذا المذهب باطل^{٢٢٢} بالأيات والأخبار وإجماع الأمة.

[الفصل الرابع]

بحوث في قالب الإنسان وروحه

و^{٢٤} نقول: قالب الإنسان^{٢٢٦} مجموع العالم^{٢٢٧} الكبير المسماني، والعالم الكبير^{٢٢٨} كتاب إلهي^{٢٢٩} يقرأ الأنبياء والأولياء^{٢٣٠} عليهم السلام^{٢٣١} الحكم والأسرار الإلهية^{٢٣٢} بسان العقل والروح.

قال الله تعالى: (ولَمْ يَأْتِ فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَفَلَامٌ وَالْبَخْرُ يَمْدُدُه) [القمان، ٢٧/٣١] الآية.^{٢٣٤}

وقالب الإنسان مختصر العالم الملكي، روح الإنسان وجنوها الباطنة مختصر العالم الملكوني والجبروني ومتناحب الكتاب الكبير وفهرسته.

قال الله تعالى: (سُرُّهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَقْوَافِ وَفِي أَنفُسِهِمْ) [فصلت، ٥٣/٤١]. قابل الآيات النفسية بالأيات الافقية.

وقال: (مَا حَلَقْتُمْ وَلَا بَعْثَكُمْ إِلَّا كَنْفُسٌ وَاحِدَةٌ) [القمان، ٢٨/٣١]. قيل: إلا؛ كالعالم الكبير.

وقال: (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ لَا طَائِرٌ يَطْبِرُ بِمَنْتَاجِهِ إِلَّا أَمْمَ أَمْثَالُكُمْ) [الأنعام، ٦/٣٨].

وشَرَحَ هذا أن^{٢٣٦} الإنسان مرَكَبٌ من حِفَاقِ جَهَادِ وَبَنَاتِ وَمَهَامَ وَسَبَاعِ وَشَيَاطِينِ^{٢٣٧} وَمَلَائِكَة، ولذا^{٢٣٩} قال^{٢٣٩} قد يَظْهَرُ مَرَّةٌ^{٤٠} في شعارِ الْجَمَادَاتِ في^{٤١} الْكَسْلِ وَالْخَمْدُ وَالثَّاقِلُ، وأُخْرَى في شعارِ الْبَنَاتِ وَ^{٤٣} الْحَيَوانَاتِ في التَّمَوُّعِ^{٤٤} وَالْتَّغْذِي طَبْعًا^{٤٥} وَطَوْرًا في شعارِ الشَّيَاطِينِ^{٤٦} وَخَصَائِصِهِمْ مِنَ الْمَكْرِ وَالْحَيْلَةِ وَالْمَدْعَ وَنَحْوَهُ، وأُحْيَاهُ في صُورَةِ الْمَلَائِكَةِ في الذَّكْرِ وَالْفَكْرِ^{٤٧} وَالشَّكْرِ وَنَحْوَهُ، وَتَارَةً في صُورَاتِ الْبَهَائِمِ مِنَ الشَّيْقِ^{٤٨} وَالْحَرْصِ

^{٢٢٠} ب - وقال الشاعر: أقبل على النفس واستكمل فضائلها فأنت بالنفس لا بالجسم إنسان.

^{٢٢١} ب: والأجل.

^{٢٢٢} ح - باطل.

^{٢٢٣} ب - الأمة.

^{٢٢٤} ب ح ل - و.

^{٢٢٥} ب: تقول.

^{٢٢٦} ل + أَنْوَدْج.

^{٢٢٧} ح: عالم.

^{٢٢٨} ب - الكبير.

^{٢٢٩} ل: إلهي.

^{٢٣٠} ب - والأولياء.

^{٢٣١} ب: رحيم الله تعالى.

^{٢٣٢} ل: الـاهـيـهـ | ل + منهـ.

^{٢٣٣} ب + من بعده سبعة أخـرـ ما نـفـدـتـ كـلـمـاتـ اللهـ.

^{٢٣٤} ب - الآية.

^{٢٣٥} ح + ما فـرـضـناـ [ـتـكـمـلـةـ الآـيـةـ].

^{٢٣٦} ب - وقالب الإنسان مختصر العالم الملكي... (وما من دابة في الأرض ولا طائر يطير بمناجيه إلا أمم أمثالكم). وشرح هذا: أنـ | ب + وقالـ.

^{٢٣٧} ب: وشيطـانـ.

^{٢٣٨} ب: وـهـنـاـ.

^{٢٣٩} ب ح - قالـ.

^{٢٤٠} ب: تـارـةـ.

^{٢٤١} ب - فـيـ.

^{٢٤٢} ب: كالـكـسـلـ وـالـنـقـالـ وـالـخـمـدـ.

^{٢٤٣} ح - الـبـنـاتـ وـ.

^{٢٤٤} ب: كالـلـمـوـ | ح + الـبـنـاتـ.

^{٢٤٥} ب - طـبـعـاـ.

^{٢٤٦} ب: الشـيـطـانـ.

^{٢٤٧} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{٢٤٨} ب: الشـهـوـهـ | ح: الشـوـقـ.

على الأكل والشرب، وأوقاتاً في صورة السباع من غلبة الغضب والقتل والسلط^{٢٤٩} ونحوها^{٢٥٠}، وفي ظهوره^{٢٥١} في^{٢٥٢} صفات^{٢٥٣} النبات يكون^{٢٥٤} كالأُثرجة مرأة، وكالخطل^{٢٥٥} أخرى.

فإنسانُ الحريص كالسلمة، والبلد كالحمار، والمغوي كالكلب، والظالم كالشيطان، والذَّاكِر الشاكِر كالمملَك. ويكون في عالم^{٢٥٦} الملكوت والآخرة جنوده^{٢٦٠} مطابقةً لهذه الصفات الفالية عليه في الدنيا.

و^{٢٦١} قال نجم الدين الرازي^{٢٦٢} رحمه الله: ^{٢٦٣} خلق^{٢٦٤} قالب آدم عليه السلام من التراب، وأدرج فيه حَصْنٌ من جميع عوالم الأجسام، وجعل^{٢٦٥} مظهراً للصفات الإلهية، وخلق^{٢٦٦} قلبه، أي^{٢٦٧} الصنوبرى، من طين الجنة، وجعل خزانة للإيمان والحبة، وسقى من ماء الحياة، فلا يموت قلب المؤمن أبداً.

وقال بعض الحكماء: [كَيْدُ الإنسان بمنزلة بَحْرٍ ينبع إِلَيْهِ الْأَنْهَارُ، وَالْعَظَامُ كَالْجَبَالِ الَّتِي هِيَ أَوْتَادُ الْأَرْضِ، وَكُلُّ عَضُوٍّ بِمِنْزَلَةِ الشَّجَرِ الْمُثَمَّرَةِ؛ وَكَمَا أَنَّ لِكُلِّ شَجَرَةً ثَمَرَةً، كَذَلِكَ لِكُلِّ عَضُوٍّ عَمَلاً. وَالشَّعْرُ^{٢٦٨} بِمِنْزَلَةِ النَّبَاتَاتِ، وَرَأْسُهُ بِمِنْزَلَةِ الْكَلَائِمِ^{٢٦٩}، [وَ]^{٢٧٠} الْمَرَأَةُ بِمِنْزَلَةِ الْأَرْضِ لِيَسِّهَا وَبِرُودَهَا^{٢٧١}، وَالْمَرَأَةُ الصَّفَرَاءُ بِمِنْزَلَةِ النَّارِ لِيَسِّهَا وَحَرَارَتَهَا، وَالدَّمُ بِمِنْزَلَةِ الْهَوَاءِ لِحَارَرَتَهُ وَرَطْبَتَهُ، وَالبَلْعَمُ بِمِنْزَلَةِ الْمَاءِ لِرَطْبَتَهُ وَبَرُودَتَهُ. وَكَمَا أَنَّ الْمَيَاهَ مُخْتَلِفَةٌ فِي الْعَالَمِ الْكَبِيرِ؛ كَذَلِكَ فِي إِنْسَانٍ، مَاءُ فَمِهِ^{٢٧٢} بِمِنْزَلَةِ عَيْنِ عَدْنَيَةٍ^{٢٧٣}، وَمَاءُ عَيْنِيهِ بِمِنْزَلَةِ عَيْنِ مَالَحَةٍ^{٢٧٤}؛ وَالْحَكْمَةُ فِي الْمَلْوَحةِ – وَاللَّهُ أَعْلَمُ – أَنَّ الْعَيْنَ شَحْمَةً؛ فَلَوْلَا مَلْوَحةً مَائِهَا لَظَهَرَ الْفَسَادُ فِيهَا، وَمَاءُ صَمَاخَيَةٍ^{٢٧٥} مُنْتَنِيٌّ^{٢٧٦}؛ وَالْحَكْمَةُ فِي ذَلِكَ أَنَّ الْأَدْنِينَ عَضَوَانِ مُفْتَوَحَانِ لَا يُنْطَبَقُ لَهُمَا؛ لَأَنَّ الْقُوَّةَ^{٢٧٧} السَّامِعَةَ بِرِيدِ الْأَخْبَارِ

^{٢٤٩} ل - والسلط.

^{٢٥٠} ل : ونحوها.

^{٢٥١} ب : ظهوراً.

^{٢٥٢} ب - في.

^{٢٥٣} ح : صفة.

^{٢٥٤} ل - يكون.

^{٢٥٥} ل : وكالخطلة.

^{٢٥٦} ب - كالحمار، صح هامش.

^{٢٥٧} ب - المغوي. | ل : والمغر.

^{٢٥٨} ب : اغيل.

^{٢٥٩} ل : العالم.

^{٢٦٠} ب ح : صورة. | ل : صورته.

^{٢٦١} ب - و .

^{٢٦٢} هو أبو بكر نجم الدين عبدالله بن محمد بن شاهابور الأسدي الرازي، متصوف وأحد شيوخ الطريقة الكبورية. ولد سنة ١١٧٧/٥٧٣ تلمذ على يد نجم الدين الكبير ومحمد الدين البغدادي، ثم سافر إلى الأناضول وهناك التقى بجلال الدين الرومي وصدر الدين الفونسي. توفي سنة ١٢٥٦/٦٥٤، وله من المؤلفات: مرصاد العياد من المبدأ إلى المعاد، وبحر الحقائق والمعاني في تفسير السبع المثاني، ومنارات السماوات ومقامات الطالبين، وغيرها. انظر: الواي بالوفيات للصفدي، ٣١٢/١٧.

Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 14 Şubat 2023).

^{٢٦٣} ب + تعالى.

^{٢٦٤} ب + خلق الله تعالى.

^{٢٦٥} ب ح : حَصْنٌ.

^{٢٦٦} ح : حول.

^{٢٦٧} ح - خلق.

^{٢٦٨} ب - أي.

^{٢٦٩} فرقى حرف الواو في نسخة آ. | ب ح ل - .

^{٢٧٠} هذه الجملة غير واضحة في نسخة آ. | ح : والشعور.

^{٢٧١} ل : النبات.

^{٢٧٢} ح + ورأسه بمنزلة.

^{٢٧٣} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{٢٧٤} هذا المحرف غير واضح في نسخة آ.

^{٢٧٥} ب : وبردقاً.

^{٢٧٦} ب - في العالم الكبير؛ كذلک في الإنسان.

^{٢٧٧} ح - فمه.

^{٢٧٨} ب : ماء فمه بمنزلة ماء العين في العذبة.

^{٢٧٩} ب : وماء عينيه بمنزلة ماء البحر في الملاحة.

^{٢٨٠} ل : صماخ.

وطبيعة الأصوات الخارجية،^{٢٨٣} فينبغي في المحكمة أن يكون^{٢٨٤} [افتاحهما]^{٢٨٥} دائمًا، فلولا تَعْنِي مائهما لوصول إلى^{٢٨٦} الدماغ البداني؛ فأفسدته^{٢٨٧} فجعل ماً منها قاتلاً لحيوان^{٢٨٨} يدخل فيهما. وأما^{٢٩٠} الأَنْفُ^{٢٩١} كالعنٰن أيضًا^{٢٩٢} من فضلات الدماغ وخروجها^{٢٩٣} من الأنف ليسلم الدماغ^{٢٩٤} على اعتدال طبعة^{٢٩٥} كالغسالات في العالم الكبير. وأقطار^{٢٩٦} عينيه كأمطار السحاب في العالم الكبير، والرياح فيه كالرياح في عام^{٢٩٧} الكبير،^{٢٩٨} فالريح الريعية مُبَيَّنة ملقة،^{٢٩٩} والصيفية مُضطجحة،^{٣٠٠} والخريفية مُبَيَّسة، والشتاء^{٣٠١} مُسْقَطة من الأشجار الأوراق.^{٣٠٢}

و^{٣٠٣} في الإنسان الريح الجاذبة في المعدة^{٣٠٠} كالريح الريعية في تحقيق^{٣٠٦} أصل الغذاء في المعدة،^{٣٠٧} والهاضمة كالصيفية، والمسكك كالخريفية، والدافعة كالشتائية. وكما أن^{٣٠٩} العالم الكبير يختل منافعه بنقصان إحدى هذه الرياح؛ كذلك في هذا^{٣١٠} العالم الصغير، وقد ضمَّن فيه^{٣١١} جميع طياب الحيوانات ولملائكة والشياطين؛ وأخلقهم من شجاعة^{٣١٢} الأسد ووقاحة الذئب وتحاج^{٣١٣} الديك وبكر العراب وحرص الخنزير وحدة^{٣١٤} السباع، وطلب علوها^{٣١٤} وصفاء الملك وذكره، ومكر الشيطان وخبيثه، ولطافة الخبيث وصباخته^{٣١٥} وناريته^{٣١٦} الغضب وهُلُم جرزاً، فتبارك الله أحسن الخالقين.^{٣١٧}

^{٢٨١} ب - المحكمة في الملوحة - والله أعلم - أن العين شحمة؛ فلولا ملوحة مائها ظهر الفساد فيها، وماء صماخية مُبَيَّنة. | ب + وماء أدنه بمزيلة ماء الملوحة في الثقب، بطول المكث، وماء مثانته بمزيلة ماء تنجس بوقع شيء نحس فيه. واعلم أن المحكمة في ملوحة ماء العين أن العين شحمة؛ فلولا ملوحة مائها ظهر الفساد فيها، وماء الصماخة مُبَيَّنة.

^{٢٨٢} ح: النطق.

^{٢٨٣} ب - لا انتظار لهما؛ لأن القوة السابعة بريد الأخبار وطبيعة الأصوات الخارجية. | ب: المحكمة في ذلك أن الأذنين عضوان مفتوحان، لأن يسمع الأخبار والأصوات الخارجية.

^{٢٨٤} ب - في المحكمة.

^{٢٨٥} ب: يكوتا.

^{٢٨٦} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آآ. | ب: مفتونين.

^{٢٨٧} ح + إلى.

^{٢٨٨} ب: لفسدته.

^{٢٨٩} ل: للحيوان.

^{٢٩٠} ل: وماء.

^{٢٩١} ب - أيضًا. | ل: وانصباب.

^{٢٩٢} ل - أيضًا من.

^{٢٩٣} ب: وخرج الماء. | ح ل: وخروجه.

^{٢٩٤} ح: الدامغ.

^{٢٩٥} ب: الطبع الإنسانية.

^{٢٩٦} ح: وأمطار.

^{٢٩٧} ب: كالأمطار من.

^{٢٩٨} ح: العالم.

^{٢٩٩} ب - فيه كالرياح في عالم الكبير.

^{٣٠٠} ب: ومفتحة. | ح ل: ملقة.

^{٣٠١} ب: مدركة.

^{٣٠٢} ح - والشتائية.

^{٣٠٣} ب: مُسْقَطة الأوراق من الأشجار.

^{٣٠٤} ل - و.

^{٣٠٥} ب: المقدد.

^{٣٠٦} ب: تحصل.

^{٣٠٧} ب: المقدد.

^{٣٠٨} ل: كخرافية.

^{٣٠٩} ل: أنا أَنَّ.

^{٣١٠} ل - هنا.

^{٣١١} ب: وقد تكبت في الإنسان.

^{٣١٢} ب + يعني من شجاعة.

^{٣١٣} ب: وسماحة.

^{٣١٤} ب: العلو.

^{٣١٥} ب - وصباخته.

^{٣١٦} ل: وصباخته وناريته نيار.

^{٣١٧} ب - فتبارك الله أحسن الخالقين.

والحكمة في تركيبه^{٣١٨} من هذا الجموع ليصلح خلقة الأرض وما فيها. ولذا^{٣٢٠} قال الله تعالى جواباً للملائكة: (إِنَّ أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُون) [البقرة، ٢٣٠]. والانسان إنما استعد لحمل الأمانة لكونه^{٣٢١} جموع العالم وخلاصته، والملائكة لم يكن لهم الاستعداد بحملها لأنهم صفات^{٣٢٢} خلقهم^{٣٢٤} عن الظلومية والجهولية، وهذه^{٣٢٥} الأمانة عبارة عن جميع أمور^{٣٢٦} الشريعة والطريقة^{٣٢٧} ومنهياً^{٣٢٨} مما على القول الصحيح؛ إذ بما يتحقق الإبلاء الكلبي. والملائكة لم يصلح لجمع الأوامر و[النواهي]^{٣٢٩} لأن منها الأمر بأكل الطيبات وإيتان الحرج لطلب الولد. قال الله تعالى: (كُفُوْا مِنَ الطَّيَّابَاتِ وَاعْتَمِلُوْا صَالِحَ) [المؤمنون، ٥١/٢٣]، وقال: (فَأَنُوا حَرَثُكُمْ أَقْرَى شَيْئَتُمْ) [البقرة، ٢٢٣/٢]، والملائكة لا يصلح لها^{٣٣٠} [الحيوانات^{٣٣٢} والشياطين^{٣٣٤}] لما حرموها عن صفاء الروح الناطقة^{٣٣٥} الأمورة لم يصلحوا أيضاً لحمل مجموع هذه الأمانة، لكن الجن صاروا تبعاً للإنس في التكاليف والثواب والعقاب.^{٣٣٦} وقالوا: الإنسان لما خلق من أشياء مختلفة ظهر الإختلاف^{٣٣٧} في أفراده، وخلق ليكون مظهراً للإختلافات؛ إذ إختلاف نظام العالم الذي هو مظاهر لصفات الله تعالى الجلالية والجمالية بالاختلاف فيه.

قال النبي عليه السلام: "لَا يَرَالَ النَّاسُ كَلِمَهُ^{٣٣٨} بَخِيرٍ مَا تَبَيَّنَوْا، فَإِذَا تَسَاوَوْا هَلَكُوْا"^{٣٤٠}. و^{٣٤٢} لإختلاف نظام العالم سُحر كل طائفة من الإنس لصناعة^{٣٤٣} وُمسِّرت عليه ولا مفرّ له ولا ميّصّ له^{٣٤٤} مما قُيّس له^{٣٤٥} فكانوا^{٣٤٥} مختارين ظاهراً مجبرين باطنًا. قال النبي عليه السلام: "كُلٌّ مُبِيْسٌ لِمَا خَلَقَ لَه"^{٣٤٦}. وقال الله تعالى: (وَلَا يَرَالُونَ مُخْتَلِفِيْنَ) (١١٨) إِلَّا مِنْ رَبِّكُمْ^{٣٤٧}) [هود، ١١٨/١١-١١٩]. ولذلك خلقهم^{٣٤٩} - والله أعلم - لكونه^{٣٥٠} معجونةً مركبةً من أشياء شتى؛ ترى واحداً منهم كالعام.

^{٣١٨} ب: في تركيب الإنسان.

^{٣١٩} ل: هذه.

^{٣٢٠} ب: وهذا.

^{٣٢١} ح: لكون.

^{٣٢٢} ح ل: إستعداد حملها.

^{٣٢٣} ب: خلقها لصفاء.

^{٣٢٤} ل: خلقهم.

^{٣٢٥} آ: وهذا.

^{٣٢٦} ل: أوامر.

^{٣٢٧} ب - والطريقة.

^{٣٢٨} ب ل: ومنهاها.

^{٣٢٩} ب - على القول الصحيح.

^{٣٣٠} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{٣٣١} ب + الله تعالى.

^{٣٣٢} ب: ملذتين الأمرين.

^{٣٣٣} ح ل + وافنه.

^{٣٣٤} ب - والشياطين.

^{٣٣٥} ب - الناطقة.

^{٣٣٦} ح ل - لكن الجن صاروا تبعاً للإنس في التكاليف والثواب والعقاب.

^{٣٣٧} ح: الإختلافات.

^{٣٣٨} ب: صلى الله تعالى عليه وسلم. | ل: صلى الله عليه وسلم.

^{٣٣٩} ح - كلمه.

^{٣٤٠} ب - كلهم بخير.

^{٣٤١} ورد في بعض المصادر هكذا: "لَئِنْ يَرَالَ النَّاسُ بَخِيرٍ مَا تَبَيَّنَوْا، فَإِذَا تَسَاوَوْا هَلَكُوْا". انظر: مجمع الأئمّة للمسيباني، ٢٠٠٨/٢ (٣٤٦٩).

^{٣٤٢} ل: أو.

^{٣٤٣} تكررت هذه الكلمة في نسخة آ.

^{٣٤٤} ح ل - له.

^{٣٤٥} ح: و كانوا.

^{٣٤٦} ل: صلى الله عليه وسلم.

^{٣٤٧} ل: إصلوا نكيل.

^{٣٤٨} ب - ولإختلاف نظام العالم سُحر كل طائفة من الإنس لصناعة^{٣٤٣} وُمسِّرت عليه ولا مفرّ له ولا ميّصّ له^{٣٤٤} مما قُيّس له^{٣٤٥} فكانوا^{٣٤٥} مختارين ظاهراً مجبرين باطنًا له^{٣٤٦}. | لقد ورد بهذا المفهوم: عن علي رضي الله عنه قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم في جناته، فأخذ شيئاً فجعل ينحو به الأرض، فقال: "ما ينحو من أخيه إلا وقد تحيّب مفعده من الآثار، ومقعده من الجنة". قالوا: يا رسول الله، أفلأ تتكل على كثباتنا، وتدفع العمل؟ قال: "إن فعلوا؛ فكأنّ ميّسراً لما خلق له، أما من كان من أهل السعادة ففيه لغز لعقل أهل الشقاوة، وأما من كان من أهل الشقاوة فيبيس لعقل أهل الشقاوة". ثم قرأ: {فَأَنَّا مِنْ أَعْطَى وَأَنَّهُ وَضَدَّ بِالشَّتَّى} الآية. انظر: صحيح البخاري، ٤٩٤٩ (٢٢٥٠).

قال الشاعر^{٣٥١}:

وليس من الله يُستنكرٌ أَنْ يجتمعُ الْعَالَمُ فِي واحِدٍ

وقال آخر^{٣٥٢}:

وَلَمْ أَرْ أَمْثَالَ الرِّجَالِ تَفَاوْتَ^{٣٥٣} حَتَّىٰ ٣٠٠ عَدًّا لَّفْ بِواحدٍ

وقال آخر^{٣٥٤}:

رُبَّ واحِدٍ يَعْدُلُ الْأَنْهَا زَانِدًا وَكُمْ أَلْوَفْ لَا يَسَاوِي وَاحِدًا^{٣٥٧}

وقال النبي عليه السلام: "وزنت بأمتی فرجحتم"^{٣٥٨}.

ومصداق ما ذكرنا أَنَّ الإِنْسَانَ كَالْعَالَمَ، قول النبي عليه السلام: "الإِنْسَانُ عَيْنَاهُ هَادٍ وَأَذْنَاهُ قَمَّةٌ، وَلِسَانُهُ تَرْجَانٌ، وَيَدَاهُ جَنَاحَانٌ، وَرِجْلَاهُ بَرِيدٌ، وَ[الْقَلْبُ مَلِكٌ]^{٣٦٢}، فَإِذَا طَابَ الْمَلِكِ، طَابَ جَنُودُهُ"^{٣٦٣}.

وقال بعض المشايخ رحمهم الله: القوة المفرغة^{٣٦٤} هي التي مسكنها وسط الدماغ بمنزلة الملك النائب من الروح، سكن وسط المملكة وأعلاها،^{٣٦٥} والجسُنُ المُشْتَرُكُ وَالْقُوَّةُ الْمُتَخَلِّلَةُ وَمُسْكِنُهُمَا^{٣٦٦} مُقْدَمٌ^{٣٦٧} الدِّمَاغُ جَارِيَ بِرِيدِ الْمَلِكِ، وَالْقُوَّةُ الْمُحَافَظَةُ وَمُسْكِنُهَا مُؤْتَمِرُ الدِّمَاغِ جَارِيَ بِجَزَانَةِ، وَ[الْإِنْسَانُ]^{٣٦٩} تَرْجَانُ الْمَلِكِ، وَالْحَوَاسُ الظَّاهِرَةُ بِمِنْزَلَةِ الْطَّلَائِعِ وَأَصْحَابُ الْأَخْبَارِ فَيُنْتَقَطُ كُلُّ وَاحِدٍ خَرِيرًا مِنْ نَاحِيَّةٍ^{٣٧٠} وَصُنْعَقُ مَا وَكَلَ هُوَبِهِ^{٣٧١} فِرْفَعَهُ إِلَى صاحِبٍ^{٣٧٢} الْبَرِيدِ وَرَئِيْسِهِ^{٣٧٣} وَهُوَ الْقُوَّةُ الْمُتَخَلِّلَةُ، وَأَنَّهُ يُسْقِطُ مَا يَرَاهُ حَسْنًا وَيُرْفَعُ الْبَاقِي صَافِيًّا إِلَى حَضُورِ الْمَلِكِ فَيُبَيِّنُهُ وَيَعْرُفُ مَنَافِعَهُ مِنْ مَضَارِهِ مَا يَتَعَلَّقُ

^{٣٤٩} ح + قال بعض المؤولين وللخلاف خلقهم. | ل + قال بعض المؤولين والإخلاف خلقهم.
^{٣٥٠} ل: ولكونه.

^{٣٥١} القائل هو: الحسن بن هاني بن عبد الأول الحكمي؛ المعروف بأبي نواس. والشعر في الأصل هكذا: وليس على الله يُستنكر أَنْ يجتمع العالم في واحد.

^{٣٥٢} القائل هو: أبو عبادة الوليد بن عبيدة بن يحيى الطائي؛ المعروف بالبحري. والشعر في الأصل هكذا: ولمْ أَرْ أَمْثَالَ الرِّجَالِ تَفَاوْتَ إِلَى الْفَضْلِ حَتَّىٰ عَدًّا لَّفْ بِواحدٍ.
^{٣٥٣} ل: مثل.

^{٣٥٤} ح: الرِّجَاجُ تَفَاوْتٌ. | ل: تَفَاوْتٌ.
^{٣٥٥} ح + إلى أَعْدٍ.

^{٣٥٦} لم أجده من خلال بحثي قائل هذا البيت.

^{٣٥٧} ح ل - وقال آخر: رُبَّ واحِدٍ يَعْدُلُ الْأَنْهَا زَانِدًا وَكُمْ أَلْوَفْ لَا يَسَاوِي وَاحِدًا.
^{٣٥٨} ل: صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

^{٣٥٩} لم أجده حديثاً بهذا النَّفَظِ، ولكن هناك حديث مشابه له من حيث المعنى كالتالي: عن أبي ذر رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "وزنت بألف من أمتی فرجحتمهم فجعلوا ينتشرون على من كفة الميزان". انظر: البحر الرياح للبلزار، ٤٥٧/٩، ٤٠٦٩.

^{٣٦٠} ل + آنَ.

^{٣٦١} ل + نقاد.

^{٣٦٢} هذه العبارة غير واضحة في نسخة آ.

^{٣٦٣} ب - ولذلك خلقهم - والله أعلم - لكونه معجونة مركبة من أشياء شتى؛ ترى واحِدًا منهم كالْعَالَمَ، قال الشاعر: وليس من الله يُستنكر أَنْ يجتمعُ الْعَالَمُ فِي واحِدٍ. وقال آخر: ولمْ أَرْ أَمْثَالَ الرِّجَالِ تَفَاوْتَ حَتَّىٰ عَدًّا لَّفْ بِواحدٍ. وقال آخر: رُبَّ واحِدٍ يَعْدُلُ الْأَنْهَا زَانِدًا وَكُمْ أَلْوَفْ لَا يَسَاوِي وَاحِدًا. وقال النبي عليه السلام: "وزنت بألف من أمتی فرجحتمهم"^{٣٥٨}. ومصداق ما ذكرنا أَنَّ الإِنْسَانَ كَالْعَالَمَ قول النبي عليه السلام: "الإِنْسَانُ عَيْنَاهُ هَادٍ وَأَذْنَاهُ قَمَّةٌ، وَلِسَانُهُ تَرْجَانٌ، وَيَدَاهُ جَنَاحَانٌ، وَرِجْلَاهُ بَرِيدٌ، وَ[الْقَلْبُ مَلِكٌ]^{٣٦٢}، فَإِذَا طَابَ الْمَلِكِ، طَابَ جَنُودُهُ"^{٣٦٣}.

^{٣٦٤} ح - و.

^{٣٦٥} ب - وأعلاها.

^{٣٦٦} ب: مسكنها.

^{٣٦٧} ل: وسط.

^{٣٦٨} ب - و.

^{٣٦٩} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{٣٧٠} ب: من ناحية خيراً.

^{٣٧١} ب - وصُنْعَقُ مَا وَكَلَ هُوَبِهِ.

^{٣٧٢} ب - صاحب.

^{٣٧٣} ب - رئيسي. | ح: ورأسه.

^{٣٧٤} ح: المختلفة.

مدينة وجوده^{٣٧٥} الإنسان، [ويسّلّمه إلى الخازن]^{٣٧٦} وهو^{٣٧٧} الحافظ^{٣٧٨} إلى وقت حاجته، والروح كملحث في هذا العالم والعقل وزيره، والقوة الغضبية كالشرط^{٣٧٩}، والقوة الشهوية كالوكيل الجامع للرغبة للرغبة من الأطراف والأعضاء^{٣٨٠} والجند الظاهرة والباطنة.^{٣٨١} عمارة^{٣٨٢} هذا العالم^{٣٨٣} وصلاحه بجريان أمر الملك في الرعایا^{٣٨٤} على الإستقامة واستئماع إشارات الوزير، وكون الشرطي والوكيل عادلين أمينين.^{٣٨٥}

[الفصل الخامس]

فصل من عَرْفُ هَذَا الْعَالَمِ الصَّغِيرِ وَاشتِمَالُهُ عَلَى أَنْوَاعِ الْبَدَائِعِ وَالْحُكْمِ عَرْفُ اللَّهِ تَعَالَى

لأن الممکن لا يتراجع جانب وجوده على^{٣٨٦} عدمه بلا مرجح^{٣٨٧}، وهذا أمر فطري ضروري مفظور^{٣٨٨} في جملة الحيوانات^{٣٨٩} حتى لو لطم^{٣٩٠} واحد^{٣٩١} أو ضرب حماراً على وجه^{٣٩٢} لم يشاهد^{٣٩٣} الفاعل عرفاً أن هذا لا يكون بلا فاعل في أول نظر قلبهما؛ ولهذا ظهر الخوف^{٣٩٣} فيما سرّيغاً من تلك المعرفة، ولنذا بكت^{٣٩٤} الله الكفار الدهري والطبيعي^{٣٩٥} وأفحّمهم بقوله: (أَمْ خَلَقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ) [الطور، ٣٥/٥٢]، أي خلقوا خرافاً قابلاً^{٣٩٥} مؤثر.^{٣٩٦} والدليل الآخر^{٣٩٧} على ما ذكرنا^{٣٩٨} أن العلم يتراجع أحد طرق الممکن مرجح لا محالة أمر بديهي ضروري؛ لأن^{٣٩٩} من رأى ديباجاً أو بناه^{٣٩٩} ورجم^{٣٩٩} أحما^{٣٩٩} وجداً من غير ناسخ ولا باني^{٤٠٠}؛ باذر العقلاء على تسفيهه ونسبته إلى الحماقة أو^{٤٠١} الجنون بأول وغلة، فإذا^{٤٠٢} لم يجز حدوث ديباج ولا بناء قصر أو دار^{٤٠٣} بلا فاعل فهذا العالم الصغير مع اشتتماله على أنواع البدائع والحكم كيف يجوز حدوثه بلا فاعل قادرٍ حكيمٍ^{٤٠٤}؟ ومن ادعى قيام ذاته فتغيّر^{٤٠٥} وبمادى أحواله وأتراه يشهدون بتكتيشه، والطبيعي لو ادعى^{٤٠٦} أن الفاعل هو الطبيعة فأظهر بطلان دعوه بأن أصل خلقتنا هو النطفة وأنّا جسمٌ متشابه للأجزاء في الصورة ومتساوى المخلوقات^{٤٠٧} والصفات، وأنّا كانت في ظلمات^{٤٠٨} ثلث.^{٤٠٩} واتفق الطبّاعيون^{٤١٠} وأهل

^{٣٧٥} ح: وجوده.

^{٣٧٦} هذه العبارة غير واضحة في نسخة آ.

^{٣٧٧} ب + القوة.

^{٣٧٨} ب: كالشرط.

^{٣٧٩} ب: من الرغبة وهي الأعضاء والأطراف.

^{٣٨٠} ب - والجند الظاهرة والباطنة.

^{٣٨١} ح - عمارة.

^{٣٨٢} ب - الصغير.

^{٣٨٣} ل: الرعایا.

^{٣٨٤} ب: الوكيل والشرط.

^{٣٨٥} ب: وأمينين. | ب + كما قال النبي عليه السلام: "الإنسان هاد وأذاته قمع ولسانه تر汗ان ويداه جناحان ورجلاه بريد والقلب ملك فإذا طاب الملك طاب جنوده". | ح ل + والله الموفق.

^{٣٨٦} ح: ولا.

^{٣٨٧} ل - جانب وجوده على عدمه بلا مرجح.

^{٣٨٨} ل: مفظون.

^{٣٨٩} ب: الحيوانية.

^{٣٩٠} ح: طم.

^{٣٩١} ب - على وجوه.

^{٣٩٢} ب ل: يشاهدا.

^{٣٩٣} ل: ولنذا.

^{٣٩٤} ح: الدهري والطبيعي.

^{٣٩٥} ل: بلا.

^{٣٩٦} ب - من تلك المعرفة، ولنذا بكت^{٣٩٧} الله الكفار الدهري والطبيعي وأفحّمهم بقوله: (أَمْ خَلَقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ)، أي خلقوا خرافاً قابلاً^{٣٩٨} مؤثر.

^{٣٩٧} ب: ودليل آخر.

^{٣٩٨} ب - ما ذكرنا.

^{٣٩٩} ب: أن.

^{٤٠٠} ب ح: بيان.

^{٤٠١} ب ل: و.

^{٤٠٢} ح: وإذا.

^{٤٠٣} ب - أو دار.

^{٤٠٤} ب - حكيم. | ب + على خلق جميع المخلوقات.

^{٤٠٥} ح: وتغيّرها.

^{٤٠٦} ب: ولو ادعى الطبيعي.

السنة أن الطبيعة الواحدة^{٤١١} لا يصدر منها إلا شيء^{٤١٢} واحدٌ متفق^{٤١٣} الأجزاء والصفات، ولا يصدر^{٤١٤} منها إلا ما هو مقتضى طبعه،^{٤١٥} فلا يوجد من النار إلا الإحراف والتسيخ، ولا يوجد من الجسد إلا التبريد بتقدير الله تعالى، وهأم جرًا.

قال الله تعالى: (يُسْتَعِي إِيمَاءً وَاحِدَّ وَتُعْصَمُ بِعُصْبَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكْلِ^٥) [الرعد، ٤/١٢]. فمن أدعى وجود حي مختار جامع بين عوالم الملك والملائكة والكتافة الجنadianية واللطاقة الروحانية المشتمل^{٤١٦} على حكم وبداع لا تخصى^{٤١٧} كثرة من^{٤١٨} جاد أو^{٤١٩} ميت أو من^{٤٢٠} عرض لا يقوم بنفسه كانت حماقته ظاهرة يعرفها هو بنفسه فضلًا عن غيره.

والله تعالى بيئ في محكم تنزيله ومدح ذاته خلق^{٤٢١} الإنسان [حيث]^{٤٢٢} قال: (وَلَئِنْ خَلَقْنَا إِنْسَانًا مِّنْ طِينٍ^{١٢} ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرْأَرٍ مَّكِينٍ^{١٣} ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْعَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْعَةَ عِظَامًا فَخَسَوْنَا الْعِظَامَ لَهُمَا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَهُ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ^{١٤} (الؤمنون، ٢٣-١٤).]

والحمد^{٤٢٣} لله رب العالمين حمدًا دائمًا مع دوامي،^{٤٢٤} والصلوة والسلام^{٤٢٥} على محمد^{٤٢٦} وكرامه من آله وأصحابه، مبين^{٤٢٧} شريعته وكلامه.

{تَمَتْ رِسَالَةُ إِنْسَانِيَّةٍ بِحَسْنِ تَوْفِيقِهِ،^{٤٢٨} يَوْمَ الْثَّلَاثَاءِ؛ يَوْمَ السَّابِعِ وَالْعَشِيرِينَ مِنْ شَهْرِ جَمَادِيِّ الْأُولِيِّ فِي شَهْرَيْ سَنَةِ خَمْسٍ وَسَبْعِمَائَةِ لِهَجَرَةِ النَّبِيَّةِ. كَتَبَهُ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ؛ الرَّاجِيُّ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّ الْقَدِيرِ؛ شَيْخُ عَالَمِ بْنِ حَسَنِ بْنِ عَلَيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ الْجَنْدِيِّ الْمُعْرُوفُ بِتَرْكِسْتَانِيِّ عَفَا اللَّهُ عَنْهُ.}

^{٤٠٧} ح: والخواص.

^{٤٠٨} ل + في.

^{٤٠٩} ب + وهي البطن والرحم والمشيمة التي فيها الولد. | ح: ثلاث.

^{٤١٠} ح ل: الطبيعون.

^{٤١١} ل - الواحدة.

^{٤١٢} ل - شيء.

^{٤١٣} ل: متفرقوا.

^{٤١٤} ب: فلا يعد.

^{٤١٥} ب - مقتضى طبعه، صح هامش.

^{٤١٦} ب: المشتملة.

^{٤١٧} ب: يخصى.

^{٤١٨} ب - من.

^{٤١٩} ح ل - أو.

^{٤٢٠} ل - من.

^{٤٢١} ح: يخلق.

^{٤٢٢} هذه الكلمة غير واضحة في نسخة آ.

^{٤٢٣} ب + تمت والحمد.

^{٤٢٤} ح - حمدًا دائمًا مع دوامي.

^{٤٢٥} ح ل - والسلام.

^{٤٢٦} ب + عليه السلام.

^{٤٢٧} ل: مبنوعي.

^{٤٢٨} ب + تم. | ح - وكرامه من آله وأصحابه، مبين شريعته وكلامه. | ح + وصحبه أجمعين. تم.

^{٤٢٩} ب: الرسالة.

^{٤٣٠} ب + وتكريمه. م.

^{٤٣١} ب - يوم الثلاثاء... المعروف بتركستاني عفا الله عنه. | ح ل - تمت رسالة الإنسانية... المعروف بتركستاني عفا الله عنه.